

צפת ואתריה בתקופה הממלוכית

א. בן אברהם

השתלטות הממלוכים על ארץ-ישראל לוותה בהרס שיטתי של ערי החוף, כדי למנוע את תפיסתן מחדש בידי כוחות נוצריים מאירופה, ובחיוזוק הישובים והמבצרים בפנים הארץ.

ראש וראשון ליישום מדיניות זו היה הסולטאן הממלוכי ביברס (1260-1277), וברוח זו בוצרה ונבנתה גם צפת. בשל ביצוריה היא היתה לעיר ראשה בגליל. הממלוכים ראו בה מפתח לשלטונם בסוריה, מבצר נגד פלישות המונגולים ובסיס להתקפות על הצלבנים במישור החוף. ביברס פעל להפיכת המבצר הצלבני בצפת ורובע המגורים שבצלו לעיר מוסלמית, שתשמש מרכז צבאי ומינהלי.

תחום שלטונה של צפת הממלוכית ("צפד"), השתרע משקיף ארנון שבצפון ועד א-צנברה שבדרום הכנרת, וממזרח לירדן ועד לים התיכון, וחלק מהשומרון הצפוני והגליל התחתון. תחילה נכללו בה גם שטחים שנכבשו מידי הצלבנים בגליל. לאחר כיבוש עכו צורף לשטחה גם חבל החוף שבין צור לעתלית. למעשה ירשה צפת את המעמד שהיה לעכו בתקופה הצלבנית.

בנפת צפת היו שישה-עשר פלכים (ולאיה): קלעת שקיף (הבופור), צור, תבנין, הונין, קדש, שאגור (סג'ור), עכו, חיפה, טבריה, עתלית, לאג'ון (= מגידו), נצרת, הר תבור, ג'נין וכאוכב. פלך נוסף כולל את העיר עצמה וסביבתה המיידית.

כבירת נפה קושרה צפת למרכז הממלכה ברשת הדואר. הדואר, שפעל באמצעות סוסים, הוקם כדי לסייע בידי הסולטאן לשלוט על הפרובינציות ולהעביר אליהן ידיעות ופקודות. תוואי הדואר עבר מצפון מצרים דרך עזה לכרך, ומשם לדמשק ולצפת. כמרכזי הדואר שימשו הפרובינציות שהתאימו ליעדן על פי שיקולים צבאיים (ולא כלכליים). הדרך אל צפת עברה במישור החוף הדרומי, בשומרון ובגליל התחתון. כתחנות דואר שימשו תחילה ח'אנים אזוריים, אך במחצית הראשונה של המאה ה-14 נבנו ח'אנים לשימוש בלעדי של שליחי הדואר (פראניק). בצפת נבנה ח'אן ראשון מעין זה בשנת 1325.

בשל מעמדה המרכזי של צפת, מונו בה נושאי משרות רמות כגון מושל, שהיה בעל תפקיד צבאי ואזרחי גם יחד והיה כפוף לנאיב, והמשנה למלך סוריה, שמושבו היה בדמשק. מושלה הראשון של צפת, עז א-דין אלעלאי, התגורר ב"בית המושל", שנבנה בדרום העיר. מתפקידו היה לאשר הקמת מבנים, להפעיל פיקוח משטירתי, לדכא מרידות ולגבות מסים. לידו היה מושל המצודה, שישב יחד עם חיל המצב במצודה עצמה (שבה גם שכן אחד מבתי הסוהר המרכזיים). לביצורה של צפת ולהחזקת חיל המצב הוקצו הכנסות מיוחדות. בעלי משרות נוספים היו שופט צבאי ראשי, מזכיר ראשי (כאתב אל-ממלכה), מפקח על קצבות האמירים, מפקח על המחירים, מפקח השווקים ואחראי אוצר (ח'אזנדאר), שהופקד על הרכוש הממלכתי.

צפת, שהיתה מבצר צבאי בתקופה הצלבנית, הפכה לעיר של ממש בתקופה הממלוכית, עם שרותים מינהליים ואזרחיים מגוונים.

חידוש המצודה

אחת מפעולותיו הראשונות של הסולטאן ביברס בצפת, היתה שיקום המצודה. המבצר הממלוכי נבנה על הגבעה שעליה התנשא המבצר הצלבני. חלקי המבצר, ששרדו מאז הכיבוש, לא פורקו, אלא שימשו מסד למבנה החדש. ביברס עצמו פיקח על עבודות הבנייה ואף נטל בהן חלק. המבצר נבנה מאבני גזית מסותתות. סביב המצודה הוקמו מגדלים שבהם הותקנו חרכי ירי. לפנייהם הקים ביברס ביצור קדמי, וכן הרחיב את התעלה סביב המצודה והעמיקה.

במרכז המצודה נבנה מגדל עגול ומפואר, הוא "מגדל א-ט'אהר" או ה"קלע", "ראש ההר". את מידותיו מוסרים א-דמשקי ואל-עות'מני, וכן מזכירו של ביברס: הוא התנשא לגובה 120 אמה, ורוחבו היה 70 אמה. ממגדל זה אפשר היה לצפות על התעלה שהקיפה את המצודה. כן היתה ממנו תצפית לעבר "מפגש שני הימים". אל המגדל הוביל מעבר לוליני, "חלזון" שהתפתל ללא מדרגות. רוחבו איפשר מעבר של חמישה סוסים זה לצד זה (ראה אתרים ומקורות בצפת).

הרחבת הישוב

כדי להרחיב את הישוב בצפת, דאג ביברס להביא תושבים מדמשק, וניתנו להם קרקעות באזור הקרוב ואף בכפרים מרוחקים יותר.

בחיבורו של אל-עות'מאני נזכרים ארבעה כפרים שבהם עיבדו המוסלמים קרקעות שתוצרתן הגיעה גם לצפת: פרעם, כ-4 ק"מ צפונית-מזרחית לצפת; מארון, כ-15 ק"מ צפונית-מערבית לצפת; עית'רון, כ-17 ק"מ צפונית לצפת, ושקיף, שנמצא כנראה בשכנות לשקיף ארנון, מרכז חשוב בתקופה הממלוכית. קיומם של כפרים אלה נמשך גם בתקופה העות'מאנית, ושמן השתמר גם כיום. השם פרעם שרד בשם מעיין ונחל בלבד: "עין פאר עם" ליד חצור הגלילית.

מקבלי הקרקעות עצמם היו קשורים לצפת, ונזדקקו לשרותיה כעיר מרכזית. בכך החל פרק חשוב בתולדות צפת, כמרכז עירוני, מסחרי וכלכלי לישובים שמסביבה. ביברס הורה לסקל את השטחים סביב המצודה ולעבדם. העיר השתרעה על שלוש גבעות: הגבעה המזרחית, הגבעה הדרומית והגבעה המערבית. בזו האחרונה המשיך הרובע המערבי להתקיים מן התקופה הצלבנית. הרבעים מדרום וממזרח נבנו והתפתחו רק החל מן התקופה הממלוכית. את ה"פרבר החדש בדרום" מזכיר גם מזכירו של ביברס.

מבנה העיר ורבעיה

במאות ה-14 וה-15 התרבו הידיעות על אודות העיר ומתארה. הגיאוגרף המוסלמי אבו אלפידא כתב בשנת 1321 שהיא בעלת גודל בינוני. מצודתה שולטת על הכנרת ופרווריה בנויים על שלוש גבעות. תאור דומה כתבו הגיאוגרף המצרי קלקשנדי (1355-1418) ואבן שאהין אל ט'אהרי (1410-1468). הם לא התייחסו למיקומן וכיוונן של השכונות, אך נראה שהעיר התפרסה על שלוחות שיצאו מהמצודה, כפי שהיה הדבר

המוזוליאום מהתקופה הממלוכית בצפת. ברקע נראה הרובע היהודי

בתקופה העות'מאנית. השינויים שחלו היו ודאי בגודל השכונות אך לא במיקומן. אופי השכונות היה מונוליתי ושמן רמז על טיבן: הן התרכזו לרוב סביב המסגד (שכונת ה"מסגד האדום" ברובע הדרומי). יש והשכונה נקראה על פי עיסוקם של תושביה (שכונת "השוק" ברובע המערבי), שבה היה השוק גם בתקופה הצלבנית, או לפי מוצא התושבים (שכונת הכורדים ברובע המזרחי). השופט הצפתי שמס א־דין אל עות'מאני תאר בשנת 1372 כיכר בקרבת מרכז העיר, והוסיף בלגלוג, שהיתה גם מרכז רכילות. יתכן שהיתה במפגש שלוש השכונות בסמוך למצודה. העיר חולקה לדבריו לשני רבעים. לא נאמר אם כבר אז החלק המערבי היה רובע היהודים. העובדה שעות'מאני ראה שני רבעים ולא שלושה כפי שציינו קודמיו, מעידה, כנראה, על כך שהרובע המזרחי והדרומי גדלו במאה ה־14 והתחברו לשכונה אחת. העיר לא היתה מוקפת חומה ולא היה לה שער. לא היה צורך בכך בגלל מיקומה האסטרטגי ובעת חרום המצודה שימשה מקום מפלט. עות'מאני ציין שמהרחבה, היינו, כיכר העיר, ניתן היה לראות את שני הימים (ים תיכון וכנרת), דבר המלמד שכיכר העיר היתה סמוכה למצודה. הוא התרשם ש"צפת היא עיר נאה, אלא שאינה מסודרת כערים מתוקנות. מבצרה הנפלא היה גרעינה עד שנבנה סביבו פרוור לא גדול אך בלתי מתוכנן". במאה ה־13 העיר כללה רובע ממערב למצודה, באזור השכונה היהודית המאוחרת. תושביו היו מוסלמים ויהודים, בעוד שבמצודה גרו נוצרים. עם חיסול הנוכחות הנוצרית בשנת 1266, חלה תמורה בחלוקה העדתית של העיר, כפי שהיה הדבר בימי הביניים, כאשר חלוקת השכונות נעשתה על פי רוב לפי חלוקה אתנית או עדתית. המוסלמים עברו

לשלוט במצודה והוקמו שכונות מוסלמיות נוספות: בדרום שכונה ערבית ובמרכזה המסגד האדום (ג'מע אל אחמר), שנבנה עוד במאה ה-13. ממזרח התפתחה רובע הכורדים (חארת אל אכראד), שבה גרו גם בני משפחותיהם של אנשי חיל המצב שהיו במצודה. כמו כן גרו כורדים בשכונת סואוין הסמוכה לשכונת הכורדים מדרום. הערתו של עות'מאני על חוסר סדר בהשוואה לערים אחרות מעידה, כנראה, על כך שצפת נבנתה מן היסוד. שלא כמו ערים אחרות שנבנו לפי תכנות שנקבעה בתקופות קדומות, הרבעים בצפת היו מפוזרים ומרוחקים, והתפרסו בגבעות סביב למצודה, ללא תכנית מסודרת. הסיבה לכך היא המבנה הטופוגרפי המבוותר. לכן גם השוק לא היה לאורך הרחובות, כמו בערים אחרות, אלא התרכז בשכונה המערבית (חארת אס סוק). אל עות'מאני ציין, שגגות הבתים ברחובות התחתונים היו הדרכים של דיירי הרחובות העליונים. הדבר מתאים לעיר הררית הבנויה במדרון תלול. הוא אף הוסיף, שהעיר סבלה מרעידות אדמה שהשפיעו על איכות הבנייה: "צריח בלי מסגד, ובית מרחץ בלי מים שגם כלבים עשויים לבנות כמוהו". כך גם תאר תלמידו של ר' עובדיה מברטנורא (רנ"ו 1495), שהבתים קטנים ובזויים ולאחר רדת הגשמים אי אפשר ללכת מרוב בוץ. הבתים היו קטנים ודלים ובנייתם פשוטה, בעלי קומה אחת וגגות טיט שטוחים. בחורף דלפו מי גשמים לתוך החדרים, ולכן נהגו להדק את טיח גגותיהם לקראת ימות הגשמים בעזרת מעגילה.

התנאים הכלכליים

הבתים הראשונים בעיר הממלוכית נבנו על-ידי קציניו של ביברס, והם גם שנטעו גני פרי וירק, שהשתרעו בעיקר בכיוון דרום-מזרח, לכיוון "הים של טבריה", כדברי אבו אל-פידא (1320 בערך). כעיר ראשה נתקיים בצפת מרכז מסחרי. תלמידו של ר' עובדיה מברטנורא מזכיר באיגרתו (בסוף המאה ה-15) חנויות בשמים, גבינה, שמן, ומיני קטניות ופירות שהיו ברשות יהודי העיר. שווקים וח'אן נבנו כבר במאה ה-13 על-ידי ביברס. בתחילת המאה ה-14, בימי הסולטאן א-נאצר מוחמד אבן קלאון, היה בצפת שוק בשמים, ובהמשך נתקיים בה גם שוק ירקות.

תלמידו של עובדיה מעיר כי "המזונות בזול". הוא מאשר, שהיה זה מרכז מסחרי חשוב למדי, ששכן בחלקו גם בכיכרות וברחבות הפתוחות בעיר. השוק שימש את תושבי צפת ואת כפרי האזור. מוצריה של צפת יוצאו אל מעבר לים ו"זכו שם למוניטין בחצרות המלכים". מוצריה האופייניים של צפת היו: שמן זית, גבינה, ירקות, פירות, קטניות ובשמים, ומצרכים אחרים הובאו אליה מרחוק.

אספקת המים הגיעה ממעיינות וממספר בארות: סביב המצודה נבעו מספר מעיינות שזרמו בתעלות.

ממערב, בין צפת למירון, נבע מעיין א-דלביה. לפי עדותו של א-דמשקי, סיפק המעיין מי רחצה ושתיה לתושבי צפת. מימיה של צפת נודעו כ"מים קלים שהביאו את הפראנקים לידי החלמה".

צפת היתה מקור משיכה למבקרים בתקופה הממלוכית: היא נתברכה במים "קלים" שסייעו לריפוי מחלות, בשפע פירות, בגני ירק ונוי ובאוויר צח.

לא יפלא, על כן, שתלמידו של עובדיה מברטנורא מציין שזקני העיר מצטיינים בבריאות טובה. כן הצטיינה העיר בחיי מסחר וחברה ערים. כעיר ממלכה, נמצאו בה –

למן ראשיתה – המוסדות הנחוצים בעיר ממלוכית ובהם מסגדים, בתי מרחץ, שווקים וח'אן. מוסדות אחרים נוספו לה במרוצת השנים. משורר מקומי נתן ביטוי לשבחי אקלימה ומימיה:

”צפת היא מולדתי ומחוז חפצי,
צפת מושקית במבול הגשמים
עיר אשר אין אחרת כמוה
בריחה הטוב ובאוירה הלח והמבושם
עיר המזינה את הגוף בגלל אוירה הצח
ולה אור כאור הירח.”

מוסדות ציבור ודת

בתי מרחץ: מקורות ממלוכים מן המאה ה-14 מזכירים בתי מרחץ בצפת. הראשון שבהם משנת 1330 בערך, נמצא במסגר האדום ובו כתובת המתארת בניית בית המרחץ בידי מושל צפת ניג'ם א-דין פירוז שמשל על העיר בתקופת מלכותו השלישית של מוחמד אבן קלאון (1310-1341 לסה"נ). לא ידוע היכן נבנה בית המרחץ אך יש להניח שנבנה ליד השוק של העיר, לא הרחק מ"שוק הבשמים" שהוקם בידי מושל צפת הנזכר.

מקור אחר של שמס א-דין אל-עות'מאני משנת 1372 קובל קשות על טיבם הירוד של בתי המרחץ הממלוכים בצפת, שתושביה ממאנים לרחוץ בהם בגלל מיעוט מימיהם. הוא מונה שלושה בתי מרחץ: הטוב שבהם נמצא רחוק משכונת המגורים. "בית המרחץ החדש" ואילו על השלישי הוא אומר "בית מרחץ בלי מים, שגם כלבים עשויים לבנות כמותו". הכניסה לבתי המרחץ היתה כרוכה בתשלום כפי שמשמע מכתובת פירוז אם כי קרוב לודאי שגובה התשלום היה נמוך...

הנוסע התורכי צ'לבי מאמצע המאה ה-17, מזכיר שישה בתי מרחץ, שלושה מהם פעילים: בית המרחץ הטוב – חמאם אל-עמבריה (חמאם הענבר) הנמצא ליד ארמון המושל, "בית המרחץ החדש" ומרחץ נוסף שנבנה בתרומה ציבורית. תאוריהם של שלושת המרחצאות מזכירים במידה רבה את המרחצאות מהמאה ה-14.

מקומם של בתי המרחץ הממלוכיים אינו ידוע אך יתכן שניתן לזהותם עם בתי המרחץ התורכיים ששרדו בעיר עד לשנות הארבעים.

בגלריה לאמנות של האמן משה ציפר שחי ופעל בקרית האמנים בצפת עד שנות השמונים. האמן נמצא בבית מרחץ תורכי ישן שיסודותיו, קרוב לודאי, קדומים יותר ומגיעים עד לתקופה הממלוכית. המבנה בולט בכיפתו הגדולה שהוקמה על האולם המרכזי – אולם הבריכה. בית המרחץ בנוי בגבול "חארת אל ואטה" שככל הנראה היה הרובע הממלוכי. מלאכת השיפוץ שנעשתה בבניין כדי להסבו לגלריה גרמה לטישטוש מבנהו הפנימי של בית המרחץ עד לבלי הכר.

גם מועדון "השעות הקטנות" שבקריה היה ממוקם במבנה בית מרחץ קדום שהיה בשימוש עד הדורות האחרונים. הבניין הוסב לשמש כמועדון לילה בשנות החמישים. לבניין כיפה גדולה בנויה מעל האולם המרכזי – אולם הבריכה. בחדרים הנספחים נמצאו חדרי המלתחה והחדרים החמים. קשה להתחקות אחר התכנית המקורית של הבניין, שכן השיפוצים שינו את צורתו הפנימית.

בית חולים (בימארסטאן): בית החולים שבנה תנכז מושל דמשק, הוקם בימי א־נאצר מוחמד בן קלאון, בתחילת המאה ה־14. היתה זאת תקופת בנייה מואצת בכל הארץ (כעדות המבנים בירושלים, מצפון להר הבית וממערב).

בתי ספר: בצפת הממלוכית פעלו מספר ("מדרסות"), שהיו אחד החידושים החשובים של הממלוכים, כעדות השרידים הרבים בתחום שלטונם.

בית מטבחים: פעל בעיר החל מהמאה ה־14, ואל־עות'מאני כתב לגביו: "... בית המטבחים שלה ממית את עוף השמים מרוב זוהמה".

מסגדים: בשנותיה הראשונות של צפת הממלוכית בנה בה ביברס מסגד, ברובע החדש שמדרום למצודה, הוא "המסגד האדום" – "אל ג'אמע אל אחמר". המסגד תוקן בימי הסולטאן א־נאצר מוחמד אבן קלאון, ושוב בתחילת המאה ה־14, בידי נג'ם א־דין פירוז. זה האחרון הקדיש לטובת המסגד כספים, כעדות הכתובת שנקבעה מעל המחראב. המסגד ניצב עד היום במקומו, הרוס בחלקו, אך ניתן לבקר בו.

מסגד נוסף הוקם בידי ביברס במצודה עצמה. את הכנסיה שהיתה במקום הוא הפך למסגד, לאחר שניקה וטיהר אותה מצלבנים נוצריים והתקין בה מחראב (המסגד חרב ביחד עם יתר חלקי המבצר).

נראה כי ברובע הדרומי נבנה בשנת 1453 "ג'אמע אל־ארבעין", מסגד הארבעים. כתובת הבנייה נשתמרה מחוץ לאתר, בזאווית אבן חביב, מבנה שהתקיים במחוז צפת עד לסוף המאה ה־19.

במאה ה־14 נבנה ג'אמע אל־ג'וכנדאר (מסגד על שם נושא כלי הפולו). יתכן שהיה זה האמיר בכתמור אל ג'וכנדאר, מושל צפת בין השנים 1309-1311, ואולי יש לתארך מבנה זה לתקופה מאוחרת יותר. אם אכן הבנאי הוא מושל העיר המוצע, הרי שפעילות זו תואמת את תנופת הבניין המואצת של אמירי הסולטאן א־נאצר מוחמד בן קלאון. בפעילות הנדסית זו החל אבן קלאון עצמו במצרים ומשם נתפשטה בכל ארץ־ישראל (כולל מסגדים בירושלים, בחברון ועוד).

מערות וקברי קדושים

אחד ממוקדי המשיכה של מוסלמים אל העיר במאה ה־14 היתה "מערת בנות יעקב" הקיימת עד ימינו. היא נזכרת בשמותיה: "בית אל־אחזאן" (בית היגונים), "מערת נביא האל יעקב" (כיום נקראת "מערת שם ועבר").

לפי המסורת המוסלמית, הידיעה על מות יוסף הגיעה אל יעקב כשהיה במערה זו. בשבחה של המערה כותב אל־עות'מאני: "משכיחה דאגות וטרדות לרוב, וכבר הוכח הדבר ברבים, כי תפילה משם מוצאת הד במרומים" (ראה אתרים ומקומות בצפת).

מוקד משיכה נוסף שימש קברו של צדיק בוואדי דלביה. בין מירון ובין צפת היה מעיין שסיפק מי שתיה ורחצה לתושבי העיר. אנשי צפת נהגו לבקרו גם בשל קבר הצדיק שבצידו. לפי עדותו של א־דמשקי, כאשר פסקה נביעת המים מפעם לפעם, קראו האנשים "יא שייך מסעוד!" כלומר, "הו, זקן מאושר", והמים היו מחדשים את נביעתם.

קברי נציבים – ישנן עדויות על קבורת אחדים מנציבי צפת בעיר ובסביבתה. בשנת

1372 נקבר בזאווית בנאת חאמד מוט'פר א-דין בן חאג' ארוקטאי, אשר כיהן במשך כשנתיים כנציב צפת.

מבנה הקבר ברובע הדרומי של העיר, בצד המסגד האדום, קיים עד היום. לפני כן נקבר שם (או רק בנה את המאוזוליאום) גם נג'ם א-דין פירוז, אשר מת בדמשק בשנת 730 להג'רה (1330).

על פי כתובת שמצא ידין בקבר שליד סיד חליפה במחוז צפת, נקבר שם, בשנת 884, מושלה של העיר, סוף א-דין ברדבק, שכיהן בשנים 881-884 להג'רה. במערת בנות יעקב נקברה בתו של סודון, שליט צפת.

פעולות מושלים וסולטאנים בעיר

כמו בערים האחרות בתקופה הממלוכית, הכתובות ששרדו בצפת מעידות על פעולות שיקום, בנייה והרחבה שנעשו בידי מושליה.

במאה ה-14 תוקן המסגד האדום על-ידי נג'ם א-דין פירוז, כעדות הכתובת שמעל למחראב במסגד.

ידין מציין, כי עיטור הסטלקטיים (הנטיפים) במסגד, מזכיר את העיטור שבמדרסת א-תנכזיה שבירושלים, ואכן, המבנה הוא מאותה תקופה, שאופיינה בבנייה מואצת. בשלהי שלטונו של פרג' בן ברקוק (1400-1412) או בתחילת שלטונו של הסולטאן אל-מאי שיח' (1412-1421) בוצע תיקון במערת בנות יעקב, אשר שימשה מקום קבורה ועליה לרגל, כעדות הכתובת שבמבנה: "ויהי כבוא המבשר וישת אותה על פניו וישב לראות" (סורה 12, "פרשת יוסף" 96). היתה זו תקופת שפל במדינה הממלוכית והעדויות על הקמת מבנים בארץ-ישראל הן מועטות יחסית. הסולטאן ג'קמק (1438-1453) הורה לבטל את המסים הבלתי חוקיים בנפת צפת, כעדות הכתובת מעל זוג החלונות בזאווית בנאת חאמד.

היה זה אמצעי בטוח ומקובל ליידע את האוכלוסיה בדבר הפקודה החדשה ולפקח על ביצועה. כתובות הכוללת צווים סולטאניים שרדו בירושלים, ובהן גם מספר פקודות של ג'קמק. הן מעידות על השאיפה לשמירת החוק והסדר. את המידע המובא בכתובות משלימות הכרוניקות ההיסטוריות המפורטות. ניתן ללמוד מהן על השליטים המקומיים, על נטיותיהם הפוליטיות ועל מעמדם בקרב בני העיר. כדוגמא אחת מני רבות נזכיר כי בשנת 1423 האשים הסולטאן ברסבאי (1421-1438) את מושל צפת בקשירת קשר, והוציאו להורג. מעשה זה תאם את דרכו של ברסבאי, אשר הטיל עונשים כבדים על נתיניו שסרחו.

מהעדויות שנשתמרו בידינו עולה כי הסולטאנים הממלוכים עשו מאמצים רבים לבנייה של "ממלכת צפד", והפיכתה למרכז רב חשיבות. ואף שנעשו פעולות בנייה גם במקומות אחרים, וישובים אחדים הפכו לערים, הקדישו השליטים הממלוכים לצפת תשומת לב מיוחדת.

הישוב היהודי

בתקופה הממלוכית כמו בתקופה הצלבנית, שימשה צפת מרכז ליהודי האזור. כבר בסוף המאה ה-13 (בשנת 1289) היתה זו קהילה גדולה ולה בית דין, שבראשו עמד הרב משה בן יהודה.

יהודי צפת היו יוצאי ארצות שונות. בני הקהילה התגוררו בבתים קטנים וצפופים. תנאיה הטבעיים של צפת היו מעולים "ארץ טובה ובריאה, ימים טובים בתכלית" ובני הקהילה זכו להאריך ימים. תלמידו של ר' עובדיה מברטנורה כתב בשנת 1495 על זקנים רבים בצפת, ש"אחד מהם היה בן מאה ושלושים שנה".

בסוף המאה ה-15 מנו יהודי צפת כ-300 בעלי בתים. רבים היו בעלי חנויות בשמים, גבינה, שמן קטניות, ופירות, שנמנו עם מוצריה האופייניים של צפת באותה תקופה. לפי איגרת מאת תלמידו של עובדיה התפרנסו היהודים גם ממלאכת האריגה, שהיתה אולי נפוצה בצפת כבר לפני הכיבוש העות'מאני.

בין היהודים היו גם עניים שפרנסתם היתה בהלנת אורחים בבתיהם ובכלכלתם. אחרים היו רוכלים הסובבים בכפרים.

חיי הרוח היו מפותחים בתקופה הממלוכית בהשוואה לערים אחרות בארץ, והיו בה בית כנסת ובית מדרש. ר' יוסף דמונטניא מירושלים, ציין באיגרתו בשנת 1481 את לומדי התורה המכובדים בצפת ובכפרים סביבה.

בשנת 1289 עמד בראש הישוב היהודי בצפת, הרב משה בן יהודה. הוא ונכבדי העיר צפת החרימו את המדברים נגד הרמב"ם וספריו.

בתחילת המאה ה-14 חי בצפת ר' שם טוב בן אברהם בן גאון, שעלה מספרד. הוא חיבר מספר חיבורים בקבלה, והשלים בצפת את ספרו "בדי הארון" בשנת 1325. ר' שם טוב ריכז סביבו את חיי הרוח בצפת ואף ממצרים פנו אליו בשאלות הלכה.

הקשר עם יהודי הכפרים בגליל העליון היה הדוק, ויהודי צפת ייחסו גם הם חשיבות רבה לדינים הקשורים בעבודת האדמה ובהם גם נושא השמיטה. הם הסתמכו על חכמיהם ולא על חכמי ירושלים, ואף שלחו לירושלים עצומה בעניין זה.

קברי הצדיקים והארועים סביבם תפסו חלק חשוב בחיי יהודי צפת והגליל. עולי רגל נהגו לבקר בקבר ר' יהודה בן עלאי בעין זיתים, במערת האידרא, שקבור בה ר' יוסי בן יעקב מתלמידי הרשב"י, בקבר ר' יוסי דמן יוקרת (חרבת קיומה), בקבר הושע בן בארי הנביא, בקברי תנאים בעלמה ובקברים במירון. המסורת לגבי קברי ר' שמעון בר יוחאי ור' אלעזר בנו במירון, קדומה יותר. עדות מוקדמת על עליה והשתטחות על קבר רשב"י בזמנים קבועים נשתמרה משנת 1473 (לפי הספרות התלמודית נקבר רשב"י במירון).

יום ההשתטחות, השמחה וההודיה התרכזו תחילה בט"ו באייר, סביב מערת הלל ושמאי ונס המים אשר ארע בה. מאוחר יותר התפתח המנהג לעלות למירון בעת עצירת גשמים ולהתפלל על הגשם. יהודים יוצאי ספרד, שהחלו להגיע בסוף המאה ה-15, הביאו עמם את "ספר הזוהר", אשר לא היה בידי המוסתערבים ותושבי ארץ-ישראל. לפי המסורת נתחבר ספר הזוהר על-ידי הרשב"י. בשל כך הועתק המרכז ממערת הלל ושמאי אל קברו של ר' שמעון בר יוחאי ואלעזר בנו במירון. בתקופה העות'מאנית הפכה העליה למירון להילולה המונית.

חיי הקהילה הסדירים השתבשו בראשית הכיבוש העות'מאני, אך שבו למסלולם משנתייצב השלטון. עם הכיבוש העות'מאני נפגעו יהודים רבים, שסבלו בעיקר מהתנפלויות ומעשי שוד של הצבא הממלוכי הנסוג. אליהם הצטרפו גם ערביי הכפרים בסביבה, וזאת, על אף היחסים התקינים ששררו ביניהם תחת השלטון הממלוכי.

היהודים ברחו אל ההרים, ורק בתמיכת יהודי מצרים עלה בידם לשוב ולשקם את הקהילה בצפת.

הכיבוש העות'מאני ב־1517 בישר את תחילתו של עידן חדש בחיי היהודים ועורר ציפיות רבות.

סיכום

צפת בתקופה הממלוכית, הינה דוגמא לשלטונם של הסולטאנים הממלוכים באזור משני בחשיבותו מבחינתם (רחוק דיו מהמרכז בקהיר כי אינו חשוף לסכנת התקפה מונגולית מצפון; חסר מרכזיות תרבותית אסלאמית כדוגמת חאלב, דמשק או חומס). תפקודה של העיר הוגדר מראש. ביברס החל במלאכה והסולטאנים הבאים המשיכוה. סביב המוקד הבטחוני (המבצר) והמינהלי (מבני שלטון, דואר, ח'אן, בעלי משרות), אשר ריכז את השטח הגדול של הממלכה, צמחה העיר על מרכיביה העירוניים. הישוב גדל והתפתח מרובע יחיד ("מצד עכו") ונוספו לו שני פרברים.

שוקיה של צפת שימשו לא רק את תושביה אלא היו מוקד משיכה לכפרי האזור ובסיס ליצוא. הקשר עם כפרי הסביבה נרחב ונשא אופי כלכלי, חקלאי ומסחרי, ולא רק קשר של גביית מסים. בבתייה הנמוכים והצפופים, ובצפיפות אוכלוסייתה, דמתה צפת לערי ימי הביניים האחרות. מערכת השלטון העירונית והממלכתית פיקחה על סדרי החיים ודאגה לתחזוקה.

אוכלוסיית צפת נעשתה הטרוגנית לעומת הרכבה בתקופה הצלבנית וכללה מוסלמים כורדים, דרוזים, שיעים ויהודים (ובהם קראים). האוכלוסייה התפרנסה מחקלאות, ממסחר, מחנויות ומאכסניות. הקהילה היהודית הקימה מוסדות חשובים ונתרחבו הקשרים עם יהודי הכפרים בגליל. העליה לרגל לקברי הצדיקים והקדושים באזור, ובעיקר לקברי הרשב"י ובנו שבמירון, תרמו להעלאת המודעות לצפת ולקדושתה.

העליות ראשונות של יהודי ספרד, אשר הביאו עמם את "ספר הזוהר", יצרו את הבסיס לישוב היהודי המפואר, שהתפתח בצפת בתקופה העות'מאנית. העדויות שבכתב והשרידים מעידים, שצפת היתה נפה רבת חשיבות שהשתלבה במדינה הממלוכית ואורחותיה.

צפת הממלוכית ירשה מן הישוב הצלבני את המבנה ההגנתי (המצודה), דרכי גישה שנדרשו כדי להתגבר על תנאי השטח הלא נוחים, את הקהילה היהודית ואת הרובע המערבי של העיר. הממלוכים תרמו את תרומתם והורישו לצפת העות'מאנית מערכת מינהלית תקינה, תקשורת נוחה עם מרכזים אחרים, אפשרויות כלכליות ומסורת רוחנית על מעלותיה של העיר – למוסלמים וליהודים. הם גם הותירו אתרים רבים ובהם מסגדים, זאוויות, בתי מרחץ ומקומות קדושים.

צפת הנוצרית נשארה בממדיה המצומצמים (אולי נתרחבה מעט בתקופה העות'מאנית). שגשוגה של צפת במאה ה־16 קשור למעמדה בתקופה הממלוכית. קווי היחוד שלה כעיר ראשה החלו להתגבש כבר במאה ה־15, וחלקם אף קודם לכן.

תקופת הזוהר של צפת

שלמה שכטר

צפת איננה נזכרת בתקופת המקרא ולא בתקופת התלמוד. היא מופיעה לראשונה על במת ההיסטוריה בתחילת המאה ה-13. הנוסע שמואל בן שמשון מוסר שיש בה קהילה בת חמישים איש ויותר. זמן לא רב אחר כך היא נזכרת בתעודה אחת בעניין המחלוקת עם הרמב"ם, ומצויות שם חתימות של "הר" משה בן יהודה וחבריו רבני צפת". באותה מאה באו לצפת גם ר' חננאל אבן עסכרה, ור' שם טוב אבן גאון מספרד. ר' יצחק בן יוסף הילו מלריסה שבספרד ואשתורי הפרחי, בביקורו בצפת במאה ה-14, מדבר על קהילה יהודית גדולה. יוסף מנטביה (1481), מזכיר קהילה חשובה ובה כשלוש מאות משפחות יחד עם אלה שישבו בכפרי הסביבה.

הסיבה לבחירת צפת שלא היה לה עד אז כל מעמד, נעוצה בתנאי ההתיישבות הקשים באותה עת. ראשי הקהילה היהודית בירושלים הטילו מסים כבדים על העולים אליה. גם המוסלמים בירושלים התעמרו ביהודים, ולא אחת עסקו וגזלו אותם. לעומת זאת צפת, שעדיין לא היה בה ישוב יהודי של ממש, קלטה את הזרים בסבר פנים יפות. יחס המוסלמים היה גם הוא יותר נוח ליהודים והם נמנעו מלהטיל עליהם מסים כבדים כמו בירושלים. ר' עובדיה מברטנורא, כותב במכתבו בשנת 1489, שיהודי צפת והגליל יושבים בשלווה ואינם סובלים מהמוסלמים. "רובם עניים, מבלים זמנם בכפרים, בסחרם עם מרכלתם בבתים ובחוות ובבקשם לחם".

המהגרים נמשכו לצפת גם בשל חיי הפשטות שהיו נהוגים בה. נוסע אלמוני שעבר בצפת בשנת 1496 כותב על ר' פרץ כלבי, ראש הקהילה, שהיה בעל חנות מכולת לפרנסתו. שלימל מדרזניץ, מחבר תולדות האר"י כותב על תושביה, שנמצאים ביניהם: "למדנים גדולים, קדושים ואנשי מעשה המלאים דעת אלוהים וראויים שתשרה עליהם שכינה". יותר מכל הפליאו אותו חיי הפשטות והצנעה; איש מהם לא התבייש לרדת אל הבאר לשאוב מים ולשוב עם כדו על שכמו הביתה. או ללכת לשוק ולקנות לחם, שמן וירקות. "כל עבודות הבית נעשות על-ידם ולא על-ידי משרתים". מסופר על ר' אברהם גלנטי, תלמידו המובהק של משה קורדובירו ומחבר של כמה ספרים, שהלך מהשוק ונשא על גבו שק קמח. פגע בו הלמדן המפורסם שלמה סג"ז, חטף את השק ונשבע כי לאיש לא תהיה עוד הזכות לשאת את שק הקמח למקומו חוץ ממנו שהוא צעיר וחזק יותר. פעם אחרת נשא גלנטי כד מים על שכמו מאחד הכפרים הסמוכים לצפת, פגע בו הקדוש רבי מסעוד ואמר: רבי, השקני נא מעט מים, כי צמאתי. גלנטי הגיש לו את הכד. חטפו ר' מסעוד ונשאהו לצפת לביתו של גלנטי.

צפת גדלה במהירות רבה. בשנת 1522 היו בה רק שלושה בתי כנסת וישיבה אחת, שנוסדה בידי סרגוסי. שנים אחדות אחר כך היתה כבר למרכז ללימוד תורה. בשנת 1603 אנו למדים ממכתבו של שלימל, כי היו בה לא פחות מ-18 ישיבות ו-21 בתי כנסת

וכן בית ספר גדול לילדי עניים, שבו היו עשרים מורים ומאות תלמידים. בית ספר זה נתקיים בסיוע של היהודים העשירים, שאף דאגו לצורכי התלמידים.

בין האישים הבולטים בצפת היו ר' יוסף קארו, הפוסק הראשי בשעתו ובן דורו ר' יצחק לוריא, ראש בעלי המסתורין שבצפת.

ר' יוסף קארו נולד בחצי האי הפירנאי בשנת 1488 ויצא משם בהיותו בן ארבע, ביחד עם אביו אפרים. לאחר נדודים ותלאות רבות הגיעו לניקופוליס אשר בתורכיה, שם כיהן במשך מספר שנים כראש ישיבה. החל לחבר את ספרו "בית יוסף", פירוש לארבעה טורים לר' יעקב בן אשר, שהעסיקהו במשך שלושים שנה. הכל הכירו בר' יוסף קארו כפוסק היותר גדול בדורו והרבו לפנות אליו.

כתיבת ספרו השני, "שולחן ערוך", נסתיימה בשנת 1555. שאר חיבוריו של קארו בין שהופיעו עוד בחייו ובין שהופיעו לאחר מותו, אינם מוסיפים הרבה לגדולתו כמלומד. חוץ מאי אלו מקומות בספרו "כסף משנה", פירוש למשנה תורה של הרמב"ם, ובספרו "כללי הגמרא" ו"שאלות ותשובות" בקבצים שונים, שבהם אהבתו לשיטה ולסדר ושאיפתו למחשבה הגיונית מתבטאות ביתר שאת מאשר בשני ספריו הגדולים.

חיבור חשוב אחר הוא ספר "מגיד מישרים" שהופיע כשלושים שנה לאחר מותו, ושעליו שקד קרוב ליובל שנים. נפלא הדבר, שאותו פוסק גדול, החושב ההגיוני – היה באותה עת גם הראשון בחולמי החלומות. קארו אהב את המשנה, ומשערים שחיבר עליה פירוש שאבד, ולפיכך נתיחד ה"אני" שלו עם תוכנה והיו למין רוח, אשר הופיעה עליו כהווייה ממשית בתור ה"מלאך היועץ". ה"מלאך היועץ" הזה היה פונה אליו בבטויים מעין אלה: "אני המשנה המדברת בפוך, אני נשמתא דמשנה...". "דאנא ומשנתא, ואנת מתיחדין כחדא".

קארו שאף להאחז בארץ הקודש, רעיון שכנראה העסיק אותו במשך כמה שנים קודם שהתיישב בצפת. ההבטחה לעזור לו, שיוציא לפועל את רצונו, חוזרת כמה וכמה פעמים בנאומיו של המלאך היועץ. שלמה אלקבץ מודיע במכתבו שהמלאך היועץ אמר: "אל תתרשל לעלות לארץ הקדושה, שהרי לא כל הזמנים מוכשרים לך, ואל תשים לבך לנכסיך, אני אדאג לך". דומה, שחשבונות חומריים מנעוהו תחילה להוציא את שאיפתו מהכוח אל הפועל. במקום אחר מצאנו את הבטחת המלאך היועץ, כי במשך שנה אחת יהיה כבר בארץ-ישראל ואומר הוא לו: "דלית לך צורכא להרהורא במידי, דקב"ה יצלח יתך דאין לו מעצור להושיע ברב או במעט, דהא חזיתא בהאי שעתא דבתרי אלפין זוזא שדר לך הקב"ה רווחא כל כך כמו בחמשת אלפין דהא זה, ה' אלהיך עמך ארבעים שנה לא חסרת דבר ולא תחסר דבר כל ימי חיך, כי פרנסתך מזומנת לך". כאשר התמהמה בדרך, בשל מלחמות וסיבות אחרות, אמר לו המלאך היועץ, שאפשר לו להשאר לזמן לא רב בערים, כמו סלוניקי ועוד, אבל אין הוא רשאי להתיישב במקום כלשהו עד שיגיע לארץ-ישראל. כמובן שעם שאיפה זו קשורה גם תקוותו שיזכה להיות ראש ישיבה ואחד מזקני ארץ-ישראל.

חכם ידוע אחר בצפת היה שלמה אלקבץ. רק מעט ידוע על חייו, על מקום או מועד הולדתו, או על תאריך פטירתו. ידוע רק שחי במשך החצי הראשון של המאה ה-16, ושהיה מתלמידיו של יוסף טאיטאצק הרב בסלוניקי כי אחר כך היה רבו וגיסו של המקובל המפורסם משה קורדובירו. התוודעותו של קארו אליו היתה, כנראה,

ברבע השלישי של אותה המאה. אלקבץ היה מלומד ומשורר. בין ספריו – "מנות הלוי" פירוש על מגילת אסתר, המצביע על בקיאותו הרבה בספרות הרבנית. נראה שהיו בידו כתבי יד, שהשתמש בהם לשם חיבורו זה במיומנות רבה. מספרים כי קרא לחיבורו בשם זה, מפני ששלח אותו לאהובתו כמתנה לחג הפורים. חותנו, יחד עם ארוסתו, שמחו על מתנה זו יותר מאשר על תכשיטים יקרים (באותם ימים רווח המנהג שצעירים שלחו מתנות לאהובותיהם לפורים). אלקבץ ידוע יותר בפיוטו המפורסם "לכה דודי", שבו היו הוא וידידיו מקבלים את פני שבת מלכתא. השבת היתה בשבילו ישות שיש לקבל את פניה אחרי ששת ימי פרידה, באותה שמחה הדרושה ובאותה אהבה בלי קץ, שמקבל החתן את פני כלתו. זהו אולי השיר היותר יפה בפיוט הדתי שלנו. אהבתו לשבת המלכה והתקווה לגאולה מצאו ביטוי באופן כל כך יפה בשירה זו, שנתנה כבוד לאלקבץ ושירתו, וקבע לה מקום חשוב כמעט בכל הנוסחים של התפילה. "לכה דודי" נשמע כמעט בכל בית כנסת בערב כניסת שבת המלכה.

כשהגיע קארו לארץ-ישראל, לפני שנת 1536, גדל הישוב היהודי בצפת והגיע כבר לאלף משפחות. לקהילה נוספו עולים בעיקר מקרב גולי ספרד ופורטוגל, שבנו בית כנסת שני לבני קהילתם שזה מקרוב באו. מספרם נתרבה עד שמצאו עוז לנהוג לפי מנהגיהם המיוחדים, בנוגע לנדוניה. שפתם הספרדית היתה לשפת הלימוד בבתי הספר, ודחתה את השפות האחרות. בשל מספרם הרב של יהודי ספרד, ומנהגיהם המצוינים, עלה מעמדם, עד כי רבים הסבו את שמם לשמות ספרדים. באותו זמן נוסדה גם קהילה של יהודים אשכנזים ואולי עמד בראשה חותנו של קארו. ידוע גם על בתי כנסת פורטוגזי, איטלקי ויווני. ההנהגה של הקהילות האלה היתה, כנראה, אוטונומית: לכל אחת מהן היה בית כנסת ודרשן וכן ישיבה. בני הקהילה מנעו בקנאות התערבות חיצונית בענייניהם. כל הבא לצפת חייב היה להתחבר אל הקהילה של יוצאי ארץ מוצאו. מאידך היה להם גם בית ועד, שבו התכנסו רבנים של בתי הכנסת השונים, ולפרקים הזמינו גם רבנים אחרים שלא היו שייכים לקהילה מיוחדת, כדי לדון בעניינים שהיתה להם חשיבות לכלל הקהילה.

מקורות הפרנסה בצפת היו שונים. הם עסקו, כנראה, ברוכלות כמו אבותיהם. כן היו עובדי אדמה בכפרי הסביבה, שגידלו בין השאר חיטה, שעורה, קטניות, כותנה, שמן, יין ותאנים. בעלי הממון – וכאלה היו רבים בין הספרדים – עסקו במסחר ושלחו תבואות, יין ושמן לדמשק ולמקומות אחרים, וייבאו מצרכים שונים לצפת. בצפת התפתחה תעשיית הצמר והבגדים, שהיתה בידי היהודים. לא בכדי היקשה אחד מחכמי צפת בלגלוג: "האם בגלל הכמות המרובה של בגדים אשר מכינה צפת רוצה היא לקחת לה את הזכות לעמוד בראש היהדות?" יהודים עשירים מקושטא ומדמשק שלחו ספינות טעונות צמר לצפת כדי לסייע בפיתוח תעשיית האריגים ולדאוג לתעסוקה לתושביה. בשנת 1600 בערך טבעה ספינה טעונה צמר, שערכה 100,000 כסף וכעשרת אלפים כסף במזומנים בשביל עניי צפת, והדבר גרם למצוקה קשה.

בצפת היתה דרישה רבה לבעלי מלאכה, כמו אורגים, נפחים, חייטים, בורסקאים, נגרים ובנאים וכנראה גם לאנשי דפוס, שכן בשנת 1653 נוסד בה בית דפוס על-ידי שני יהודים גרמנים. הספר הראשון שנדפס שם היה הפירוש של ר' משה אלשיך לדניאל ואחריו נדפסו ספרים נוספים. רמת הדפוס של הספרים מעידה על הטעם הטוב ועל

מצבה השפיר של קהילת צפת באותה עת. הצלחתם אף עוררה את קנאת אחיהם בחוץ לארץ. יהודי מרומא כותב בשנת 1543, "הגיעתנו הבשורה הטובה מארץ הצבי, שזכר אלוהים את עמו ואת ארצו ונתן להם לבני ישראל עושר וכבוד בכל הענינים". אולם לא עושרה הטבעי של הארץ משך את האנשים להתיישב בה, אלא נכסי הרוח, שבהם נתברכה צפת. עם זאת אין עדויות כי בשלהי המאה ה-16 גברה העליה לצפת יותר מאשר בשנים הקודמות. בראשית המאה ה-17 החלה צפת מאבדת מחשיבותה. עם זאת, אין עוד מקום בקורות הארץ לאחר החורבן שידע תקופה של שגשוג כמו צפת במאה ה-16, מבחינה חומרית ורוחנית כאחת. ובעיקר אין מקום שבו נתכנסו תלמידי חכמים ואנשי תורה נודעים כפי שהיה בצפת.

תהילת המלומדים ואנשי מעשה נתפרסמה בחוץ לארץ עוד בשנים הראשונות למאה ה-16. הגדול בחבורה היה, בלי שום ספק, יעקב בירב. בירב היה מגולי קסטיליה בספרד ושימש כרב בכמה קהילות. הוא התיישב בצפת בשנת 1535 בערך, ובמהרה נתקבל שם כראש הקהילה. הוא אסף סביבו את גדולי המלומדים שהיו לתלמידיו. גם קארו הכיר בו כבר סמכא ומזכירו תמיד בכינוי "מורי הרב הגדול". בירב השאיר אחריו קובץ של שאלות ותשובות, עם פירושים על התלמוד. אך בעיקר נתפרסם במאמציו להחזיר את מוסד הסמיכה בישראל. נסיון זה, שנעשה בשנת 1538, מעיד על מעמדם הרם של חכמי צפת, על מספרם ועל למדנותם. רק במצב זה היה תוקף למעשהו של בירב לחידוש הסמיכה. הם ביקשו לחדש את הסנהדרין (שקיומה אפשרי רק בארץ), שהיתה אמורה להיות הסמכות הרוחנית העיקרית לתפוצות הגולה. באופן זה היה מתגבש מרכז רוחני חדש בצפת לכלל העולם היהודי. מתנגדו הגדול היה ר' לוי בן חביב, תושב צפת שעבר לירושלים.

לשאיפותיו של בירב היה ערך לאומי חשוב, ומימושן היה תורם ודאי רבות לאחדות העם. חכמי צפת עמדו לצידו של בירב. עשרים וחמישה מהם חתמו על קול קורא שנשלח לחכמי ירושלים להחזרת הסמיכה. מההחלטה הם עברו למעשים; בירב סמך ידיו על ארבעה, שהיו מבחירי המלומדים בצפת. קארו היה אחד מן הארבעה וכנראה היה גם בין החתומים.

ההתלהבות בנושא הסמיכה פסקה עם מותו של בירב בשנת 1540. קארו, שהקדיש את כל זמנו לדרשות בפני תלמידיו ולכתיבת חיבוריו, ביסס את מעמדו וסמכותו והצטער רבות על ביטול התורה שנגרם לו בגלל עסקנותו.

בר פלוגתא החשוב של קארו, ר' משה בן יוסף מטרני, התיישב בצפת בשנת 1518 והיה לרב העדה הספרדית בית יעקב. במשך שלוש שנים הוא שימש כראש הישיבה של עדה זו, עד למותו, בשנת 1580. כמו קארו נסמך גם הוא על-ידי בירב. הוא גילה מסירות רבה יותר במלחמה לכבוד רבו מאשר קארו. הוא הביע את כעסו על אדישותו של קארו בעת שהשתלחו נגד בירב בשל החלטות הלכתיות. מטרני כתב כמה ספרים וביניהם ספר בעל אופי פילוסופי. אך בעיקר נתפרסם בקובץ תשובותיו בנושאים תלמודיים, בו קנה לו שם. אף על פי שהשפעתו כפוסק היתה מוגבלת לעדתו, וכמו כל הרבנים האחרים לענייני חזקה וחלוקת קרקעות, נתקבל כנראה כבר סמכא בקרב העדות האחרות. וכך הוא אומר:

"משנת רפ"א הייתי מן הראשונים לכל דבר שבקדושת ארץ ישראל בצפת תוב"ב. נדרשתי לאשר שאלוני כל הספרדים אשר באו פה צפת מאז ועד עתה ערב ראש השנה של"ה ונתן ה' בלבי

לבנות חרבותיה ואני עומד עליהם ברב בנינם, לבלתי ישיג איש גבול חברו ולכל דברי חלוקת קרקעות. ונזקי ראייה ונזקי אורה. גם בבתי הכנסת שנבנו בכל השנים. אלו השנים אשר באו ממלכות תורגמה וממלכויות אחרות ואשר נפרדו כל איש ואיש ללשונותם".

מטרני התריס נגד קארו בכמה דרכים, בעיקר נגד שמירת שנת השמיטה, שהחוקים בנושא זה אינם נחשבים לבטלים בארץ. אולם רוב הלמדנים נטו אחרי קארו. עניין זה נתעורר בשנת של"ד, שנה אחת לפני מותו של קארו, ועוד קודם לכן הוא הוכר כ"פוסק הגדול שבארץ הקדושה". כמעט בכל הפסיקות מאותו דור חתימתו של קארו מופיעה ראשונה. בישיבה שלו היה, לפי המסופר, מקום ל-700 תלמידים. מספר זה אולי מוגזם, אך אין ספק שתלמידיו היו מרובים וביניהם האישים הבולטים בתקופתו, כפי שהביע זאת אחד ממלומדי צפת: "כולנו תלמידיו, שותים ממימיו ומחויבים בכבודו". ביניהם ראוי להזכיר את קורדובירו ואלשיך, שתפסו מקום חשוב בקורות צפת והשפיעו על הדורות הבאים.

ר' משה קורדובירו נולד בשנת 1522. על חייו ידוע רק מעט, מלבד שנשא לאשה את אחותו של שלמה אלקבץ. הוא היה מתלמידיו של קארו, שכנראה התגאה בו מאד ואמר עליו: "בני אם חכם לבך ישמח לבי גם אני". ידוע גם שהיה אחד מדייני צפת והיתה לו ישיבה משלו. תשובה שלו, שנכנסה לקובץ תשובותיו של קארו מעידה, שהיה בקי בתלמוד ובעל כשרונות. ואולם, לידי פרסום הגיע בעיקר על-ידי חיבוריו המסתוריים, שבהם עלה על קודמיו. בהיותו בן עשרים עוררה אותו בת קול "לרפא את מזבח ה' ההרוס". היתה זו אזהרה על התרשלות בלימוד רזין דאוריתא. הרפוי בא לו מגיסו, אלקבץ, שנדמה לו כמלאך קדוש שירד משמיים, וכנראה היה באותה תקופה ראש מקובלי צפת, שקארו עצמו הסתייע בו בנוגע למקום סתום ב"זהר". בהיותו בן עשרים ושלוש הוא נמנה עם קהל ה"חברים" – אגודה של תלמידי חכמים שנטו למסתורין, שאלקבץ עמד, כנראה, בראשה. יש בידינו רשימה בכתב יד של כללי התנהגות מוסרית שנכתבו בידי קורדובירו וסביר שלא נתכוון בהם רק לעצמו, אלא כספר שימוש לכל ה"חברים".

חיבורו הגדול של קורדובירו, "פרדס רימונים", מציג את הקבלה באופן מובן וברור. הספר מצטיין במחשבה שיטתית והבאת דברים הגיונית בדומה לחיבוריו של ר"י קארו בתחום ההלכה. ה"פרדס" עורר כתיבת חיבורים רבים על-ידי בעלי מסתורין שונים בצפת, באיטליה ובאשכנז, שנודעת לו חשיבות עד היום בקרב החוקרים המודרניים. כן כתב קורדובירו ספרים רבים, מהם ששרדו בכתב יד, ובהם ספר "אור יקר", שהוא פירוש לספר ה"זהר". "הפרדס" הוא, כנראה, רק החלק השלושה-עשר מחיבוריו של קורדובירו, חוץ מהוספות והערות ומספר גדול של קונטרסים שחיבר.

תלמידו השני של ר"י קארו הוא ר' משה אלשיך, שהאריך ימים אחרי רבו, והיה בחיים עוד בשנת שנ"ג/1593. אלשיך השאיר אחריו כרך של תשובות, ורבנים מפורסמים פנו אליו בענייני הלכה. הוא כתב גם חיבורים תלמודיים ופירוש על מדרש רבה שאבד. הוא הרביץ תורה בשתי ישיבות בצפת (חיים ויטאל היה בין תלמידיו) ושימש כרב. אולם עיקר פרסומו הוא פירושו הדרשני-מוסרי על התנ"ך, ששימש דרשנים ופשוטי עם מאות בשנים ומקובל גם בימינו. הפירוש ידוע בשם "אלשיך הקדוש". האר"י נתן לו את ברכתו באומרו שרוב דרשותיו "כוונו אל האמת" (ואף על פי כן לא הסכים להכניסו אל חוג חברתו ללמוד הרזים, למרות השתדלותו של ויטאל).

חוץ מרבנים אלה, ידוע על חכמים וקדושי צפת אחרים מאותה תקופה, ומספר רב של רבנים ותלמידי חכמים בעלי יחוס. השפעת חכמים אלה לא היתה מוגבלת לבתי המדרש. חייהם הוקדשו לעבודת הקודש, שפסקה רק לפרקים בשל טרדות פרנסה. התפילה היתה עיסוקם העיקרי, ונקבעו מורים מיוחדים ללמד את הנשים והילדים. התפילה בשעות הקבועות לא תמיד ענתה על צורכיהם. מהם שהחלו את יומם עוד בחצות לילה, הסתלקו מביתם אל בתי הכנסת כשהם לבושים שחורים, התיישבו על הרצפה וערכו תפילה מיוחדת, שהחלה בקינות על חורבן המקדש ועל ירידת עם האלוהים. התפילה הסתיימה בווידוי על עוונות ישראל הדוחים את הגאולה.

הציפיה לגאולה היתה אופיינית לקהילת צפת ולוותה בחשש מעבירות הדוחות את הגאולה. בכל שעת כושר הזכירו לאנשים, שציון בחורבנה וכי האדם הוא חוטא הראוי לרחמים. ומכאן הנוהג לומר וידוי לפני הארוחה ולפני השינה, לברכת המזון הם הוסיפו את הפרק קל"ד מתהלים: על נהרות בבל שם ישבנו וכו'.

ספרות התקופה גדושה מעשיות שונות. על אנשים, שבעקשנותם הרבה העפילו לשמיים בערגה לגאולה ובהינטל מהם חסד עליון, הושלכו אל הגיהנום ונדונו לכליון. ידוע בעיקר הסיפור על יוסף די-לה-רינה, שחי בצפת בראשית המאה ה-16. בשאיפתו הכבירה לגאולה לא נרתע מלהשתמש בהשבעות בשמות הקדושים ובמיני כשפים. הוא הצליח ללכוד ברשתו את השטן, שהשמידתו היא תנאי עיקרי לביאת המשיח. אולם בשעה בלתי מוצלחת עלה בידי השטן לעורר את רחמי די-לה-רינה עליו, והרשה לו להריח מעט מהלבונה. השטן שב מיד לאיתנו, תקף את לוכדו והכריעו. לאחר שהכיר דה-לה-רינה ברשותו של מי הוא נמצא, יצא לתרבות רעה ולבסוף איבד עצמו לדעת. אנשי צפת היו ידועים בדבקותם הדתית, ורוב המנהיגים בתנועת המסתורין והסגוף הצטיינו גם בלמדנותם. בחברה זו לא היה מקום לצעקנות, לבטלה ולעצבות בלתי פוריה. לימוד התורה, שהיו מסורים לו, נחשב לשמחה, וצפת של אותם ימים היתה מעין גן-עדן לבעלי שאיפות אינטלקטואליות.

האר"י ותקופת הזוהר בצפת

עם בואו של ר' יצחק לוריא הגיעה צפת למרום שגשוגה ופרסומה. האר"י נולד בשנת 1534 בירושלים, והיה מצאצאי משפחה אשכנזית מפורסמת שכונתה גם בשם יצחק אשכנזי. אפשר שאבותיו באו ממחוזות הריין, שמשם עלו ראשוני המשפחה. אליהו לואנץ (סוף המאה ה-16), שחשב עצמו קרוב למשפחת לוריא, היה יליד פרנקפורט. ענף אחד של המשפחה התיישב בפולניה ואחרים היגרו כנראה לארץ-ישראל. הגירת יהודים אשכנזים לארצות האסלאם לא היתה נדירה. ההתעוררות ליציאה זו מגרמניה, בה ישבו במשך מאות השנים, באה מהשליחות של הרב יוסף צרפתי, שעזב בנעוריו את גרמניה ונדד לתורכיה. בקול קורא שהוציא, הוא מתאר את "חלקם בנעימים שנפל להם ליהודים הנמצאים תחת חסותו של חצי-הסהר, בהשוואה למזלם הרע של אלו היושבים בצל הצלב". הוא קרא להם להימלט מבית העבדים של גרמניה ולהגר לארצות תורכיה, ומוסיף: אלמלי יכלו יהודי גרמניה לתאר לעצמם את הפריחה והשגשוג הנכונים להם בתורכיה, לא היו שמים לב לגשמים ולסופות שלג ולא היו נחים ביום או בלילה עד שהיו מגיעים לשם. בין נימוקיו היתה העובדה, שמתורכיה הדרך לארץ-ישראל פתוחה. אף על פי שהגירה המונית היתה אסורה בגרמניה, היתה

לדבריו השפעה, וצצו קהילות קטנות של יוצאי גרמניה בתורכיה ובארץ-ישראל. הקראי אליהו בישיצי מתלונן על ההשפעה הרעה של הרבנים הבאים מחדש מגרמניה, אשר הפחידו את הקהילה בציציות ובתפילין, ובמלבושיהם הארוכים וכיפותיהם, המבליטים את ישותם ומבעיתים את ההמונים. על לידתו של האר"י, כמו על רוב האנשים הגדולים, נתבשר אביו על-ידי אליהו הנביא, שאמר:

"ידוע לך, שהקב"ה שלחני לבשרך את הבשורה הטובה, שאשתך תלד לך בן וקראת את שמו יצחק, הוא יוציא את ישראל מתחת ממשלת הקליפות (כוחות הרע והטומאה העומדים במלחמה עם כוחות הטוב והקדושה); הוא יתן תיקון לכמה נשמות הסובלות ענויי הגלגול ועל-ידו יתגלה לימוד הקבלה בעולם".

הוא גם נצטווה שלא להכניס את בנו בבריתו של אברהם עד שירגיש שאלהו הנביא נמצא גם הוא בבית הכנסת. האב עשה כך והילד היה לנער פלאים. בהיותו בן שמונה הפליא בלמדנותו וחכמי ירושלים לא יכלו לו. לאסונו מת עליו אביו, שלמה, באותו זמן והשאיר את אלמנתו במצב קשה, עד שלא היה באפשרותה להשיג לבנה את הספרים ללימודיו. הם נאלצו לרדת לקהיר שבמצרים, שם ישב אחיה העשיר המוכס מרדכי פרנסיס. הוא קיבלם בסבר פנים יפות ודאג ביד רחבה לכל מחסורם. את בנה, יצחק, אימץ לבן ושם אותו תחת השגחת ר' בצלאל אשכנזי, בעל "שיטה מקובצת". הוא נשאר תחת השגחתו עד גיל חמש-עשרה, שאז נשא לאשה את בת איש חסדו. כשנתיים אחר כך החל בלימודי הקבלה. האגדה מספרת: איש שביקר בקהיר לרגל עסקיו, בא פעם לבית הכנסת, שבו נהג האר"י להתפלל. רצה הגורל ונתיישב בדיוק מול האר"י, והשים עצמו מתפלל מספר שהיה בידיו. נתעוררה סקרנותו של האר"י למראה כתב היד ונשתומם לראות שתוכנו רזי אמונה. כשניגש לבעל הספר שאל אותו על עסקיו וביקש שיספר על תוכנו של כתב היד. בעל הספר נותר נבוך והודיעו שהוא נמנה עם האנוסים ואינו יודע אפילו את האותיות העבריות שבתורה. הוא הודה שרק השיים עצמו כמתפלל מפני הבושה. מיד החל האר"י מפציר בו שימכור לו את כתב היד מכיוון שאין לו בזה שום תועלת. תחילה מיאן האיש, אך אחרי הפצרות הסכים להיפרד מאוצרו בתנאי שהאר"י ישתדל עבורו אצל חותנו המוכס, לפטור את הסחורות למצרים ממכס.

כתב היד היה, כנראה, ספר הזהר, הספר הקלאסי של הקבלה המיוחס לרבי שמעון בר יוחאי, שחי במאה השנייה. האר"י שקע בלימודי הקבלה במשך שמונה שנים, בהתלהבות קנאית. הוא התמסר בעיקר ללימוד ספר הזהר. דומה כי במשך שש השנים הראשונות לא תמיד עלה בידו לרדת לעומק כוונותיו של המחבר. אולם אז קיבל "הארה מן השמיים", שכדי להשיג את מטרתו הנכספת, עליו לנהל אורח חיים סגפני יותר. הוא הסתגר בכפר בסביבות קהיר, אצל חותנו, שם הקים אוהל על גדות הנילוס וישב בו במשך כל ימות השבוע ורק לשבת חזר למשפחתו. בשאר הימים בילה בהתבודדות, בצומות, בתפילות, בטבילות ובעינויי גוף אחרים. הדבר נמשך כשנתיים, ואז השיג האר"י, על-ידי חיים בקדושה והתעמקות בהרהורים על רזין דקדושה, את השראת רוח הקודש, ונתקשר בהגיגי רוחו עם אליהו הנביא. קיים פער של שמונה או עשר שנים, לפני עלותו לצפת, ולא ידוע דבר אודותיו באותו פרק זמן. מספרים, שעלייתו לארץ היתה בעקבות אות משמיים, שתקופת חייו תהיה קצרה, והוא נצטווה

לעזוב את הארץ הטמאה (מצרים) ולעלות לצפת אשר בגליל. לא ידוע דבר על מורו של האר"י, והאגדה עוברת על כך בשתיקה. ואמנם, לא היה צורך במורה, מכיוון שלפי האגדה אליהו הנביא בעצמו מילא תפקיד זה. מספרים, שבכל לילה היתה נשמת האר"י מתפשטת מגשמיותה ועולה למרום בחברת מלאכי השרת, ששמרו עליה עד הגיעה לרקיע. שם ניתנה לאר"י הרשות לבחור כרצונו ולבקר ב"ישיבות של מעלה", בהן ישבו הצדיקים ואבות העולם והמשיכו את לימודיהם. יש לשער שהיתה לו ספריה גדולה שבה היו חיבורים של בעלי מסתורין שקדמו לו. ואמנם, לעתים הוא מזכירם וקבע לכל אחד מהם את מקומו בשלשלת הקבלה. אפשר, שתחילה נעזר בלימוד על-ידי ר' דוד בן זמרא, הרב הראשי של קהיר באותה תקופה, שהיה גם מקובל גדול, אפשר שקיבל מרבו בצלאל, שנזכר כמלומד בסתרי תורה. חשוב יותר יחסו של האר"י לקורדובירו, אותו הוא מכנה "מורנו ורבנו". אולם הסתמיות שבכנוי הרבים וגם אי הבטחון באמיתות אותם ה"כתבים", מקשים לבסס על יסוד זה פרק כה חשוב בחייו. אך לאור עדותו של זמברי שכתב ש"קורדובירו היה מורו של האר"י במשך זמן קצר"; ודבריו של קונפורטי, המתאר אותו כתלמיד-חבר לקורדובירו, ניתן להתייחס לכך כאל עובדה. עדות זו מתחזקת על-ידי הערות מקריות באחד הנוסחים, המספרת על חיי האר"י, שבו לא שובשו עדיין היחסים שביניהם. אנו למדים משם, שבין "אנשי החכמה והבינה שמצא האר"י בצפת היו ר' קארו, קורדובירו ור' יוסף אשכנזי". העובדה שרק שלושת אלה הוזכרו מרמזת, שלאר"י היו יחסים קרובים עמם. ממוקם אחר ברור שקורדובירו ציין את האר"י כממלא מקומו. מובן שהאגדה מפרשת זאת בדרך נס. מסופר אמנם, שהאר"י הצטנע שכן לא רצה לפגוע ברגשותיו של קורדובירו.

האר"י שהה בצפת פחות משלוש שנים. לא היו לו קשרים עם גדולי צפת לפני שהתיישב בה, חוץ מהרב דוד בן זמרא, שהכירו עוד מקהיר. ומיד אנו מוצאים אותו בחברתם של ראש לומדי הנגלה, וראש לומדי הנסתר. יחסו לקורדובירו הוא מעין יחסו של תלמיד, או תלמיד-חבר לרבו. בנוגע לאר"י קארו יש תשובה אחת, שבה האר"י שואל בדיני ממונות, ועל פיה אפשר לשער את הכנעתו של האר"י בפניו בענייני הלכה. ואולם האגדה לא נמנעה בכל זאת, למנות את קארו בין מעריציו של האר"י. דומה, שהיחס ביניהם היה לידידותי כשאירס בנו של האר"י את בתו של קארו. שלימל, מוסר על כך, ובשמה של אלמנת ר"י קארו מספר, שכששב בעלה מסעודת האירוסין של בתם, אמר לה: "אשתי, קשה עלי לתאר לך עד כמה זכיתי להכיר ברזין דאוריתא, שיצאו מפיו של האר"י בסעודה זו. אפילו המלאכים לא זכו לרזין דרקיע כאלה אשר נתגלו בלילה זה. נשמתו מהיכל הנבואה". יש להעיר ששלימל, בתמימותו, מספר בהמשך כי האר"י לא עודד את קארו בהשתדלותו להיות אצלו תלמיד בקבלה, באומרו, שנשמתו של קארו היתה ראויה לקבל מן החכמה רק בערכו של קורדובירו. בתור מופת מוסרים בשם האר"י, כי בכל פעם שהתחיל לגלות דבר מן הרזים הגדולים לקארו היתה תרדמה נופלת עליו באופן שנוכח סוף סוף שאין הוא מוכן להתגלויותיו של האר"י.

האר"י הגיע לשיא פרסומו בשנת 1570, כשמילא את מקומו של קורדובירו כראש אגודת בעלי-המסתורין. אולם בשעה שאת קורדובירו כיבדו והעריצו כקדוש ומלומד, נחשב האר"י לדמות על טבעית "שלא מן העולם הזה", שרק על פי צו ההשגחה

העליונה ניתנה לו הרשות לבקר בני תמותה, למען ישועתם. מסופר שפניו היו מזהירים כאור החמה ומחשבותיו היו טהורות וקדושות. בידיעותיו באלהות לא קם כמוהו מימי ר' שמעון בר יוחאי. האר"י היה בקי בכל תחומי המדע; ידע את תורת הפרצוף וחוכמת היד, הבין בשיחת דקלים ובשיחת עופות ובשפת המלאכים. בהביטו על מצחו של אדם יכול היה לעמוד מיד על אישיותו, על הגלגולים שעבר ולאיזה תיקון בא לעולם בגלגול זה. כן יכול היה להכיר בנשמות רשעים, אשר כעונש נתגלגלו בעצים, באבנים, בתוך חיות השדה, ברמשים ובעופות טמאים. הוא היה מסוגל לומר לאדם את עברו ועתידו והיה כותב לבריות כללי התנהגות, לתקן את אשר קלקלו בגלגולים הקודמים.

השם הרגיל שמכנים את ר"י לוריא בספרות שבחי הקדושים הוא האר"י, ראשי התבות "האלהי רבי יצחק", ותלמידיו כונו בשם גורי האר"י. ביניהם היו גם תלמידיו של קורדובירו, שתחת סמכות האר"י התאחדו לקבוצה אחת. ידוע שאחדים מתלמידיו קורדובירו התלבטו אם לקבל את מנהיגותו של האר"י וניסו אותו בנסיונות שונים, אולם התנגדות זו חלפה במהרה והאר"י עמד בראש החבורה, ולא היו עוררין על סמכותו.

יתרון חשוב השיגו גורי האר"י כשהצטרף אליהם ר' חיים ויטאל, שעסק כנראה עד אז בלימודי הרזים ביחידות וללא קשרים עם המקובלים האחרים בצפת. בזמן שהופיע האר"י, שהה ויטאל בדמשק ועסק בכתיבת פירוש על הזהר, ולא שם לב לשמועות על המנהיג הגדול שקם בצפת. לאחר שגברו השמועות ונתמכו על-ידי חלומות וחזיונות לילה, לא יכול עוד ויטאל, לפי דברי האגדה, לעמוד מנגד, והחליט לעלות לצפת ולפגוש את האר"י. כשנפגשו נוכח ויטאל שמצא אדון לנפשו, הצטרף לחבורתו ופעל רבות בבית מדרשו של האר"י להפצת תורתו.

ספר מופת של בית מדרש זה היה הזהר, שהאר"י פירש לתלמידיו. התעניינותם היתה מרובה והיו חוקרים ודורשים בסקרנות. אך אפילו בחוג הצר של תלמידיו הנאמנים לא היה האר"י ותרן ביותר, שיגלה את כל מה שחשב ל"רזי דרזין". ההתגלויות המועטות שגילה באו, לפי עדות תלמידיו, רק אחרי הפצרות מרובות ובסכנת נפשו של המנהיג ממש, כנראה שלא נטה לגלות סודות עמוקים לבני תמותה פשוטים. אפילו תלמידיו לא יכלו להשפיע עליו לבאר את יסודות שיטתו בספר לתועלת הדורות הבאים. רשות להעלות על הכתב מדרשותיו הוא נתן בהסתייגות וכנראה נטלה אחר כך חזרה.

חוץ מה"רזין דאוריתא", השפיעה גם אישיותו של האר"י על מחשבת הדור. האר"י נודע בקרב תושבי צפת בתור ה"קדוש" או ה"מקובל האלוהי". לפרקים הוא דרש בבית הכנסת בעניין תיקון המידות והמוסר ומסורת היתה בידם, שהאר"י היה חבר בוועד ההשגחה שבצפת. רבנים שונים ישבו בוועד זה שנועד להשגיח על המוסר והמידות של התושבים. האר"י הקפיד להגן על כבודה של אשה שנחשדה בעוון כבוד. לפי השמועה הוא עסק גם בעניינים שבחומר, כמו בעסקי ממון שהתמסר להם שלושה ימים בשבוע. אך סביר יותר שדודו, הוא חותנו העשיר, הוריש לו אמצעים מספיקים למחייתו. חבריו הקרובים, שמנו כשנים-עשר איש, השתדלו לראות איך יקום ממיטתו ואימתי, באיזה אופן יטול את ידיו, איך יסיר את צפורניו, איך יתפלל את תפילתו, כיצד יסעד את ליבו; איך ישב בתענית ומתי, איך יברך ברכת-המזון, באיזה אופן ידבר עם הבריות ויחסו אליהם; כיצד יתכונן לקבלת השבת ובכמה לבושים יתעטף; אילו זמירות ישיר בשעת

הסעודה ובאיזה אופן יבצע את פתו, ומה תבנית השולחן אשר סעד עליו. דקדוקים אלה התאימו לשיטתם, לפיה ממלא האדם תפקיד חשוב בעולם, קל וחומר האדם העליון שחונן בזהר האלוהי, דבר שעושה אותו ל"שותפו של הקדוש ברוך הוא במעשה בראשית". בתלמוד ניתנה הצטיינות זו, לברוא עולמות, רק לאיש צדיק. אולם על פי תורת הקבלה מסוגל כל אדם לברוא עולמות ולהחריבם, שהרי הוא בבחינת רשת העצבים לכל הדרגות שבכל העולמות. ולפיכך תנועותיו מורגשות בכל עולם הבריאה. בנוגע להאר"י, נוסדה ספרות שלמה העוסקת ב"כוונות" ובה חוקי ההנהגה שהיה נזהר בהם. ה"כוונות" נושאות ברובן אופי של מסתורין ומתייחסות לבאורים שנתן האר"י לתוכנה של עבודת הקודש ולמובן הסודי שראה בכל מצווה. אבל יש ב"כוונות" גם עניינים כלליים יותר.

האר"י דאג לגוריו הצעירים, ל"חברים" שנוקקו לחינוך ולמשמעת. לשם כך יסד בשבילים "הסגר", מרובע של בניינים שבו היו חדרים גם בשביל בני משפחתם. להיבדל מן הבריות בשעה שחי ופעל ביניהם, היה מהתכנית של כל בעל מסתורין. אולם נסיון זה לא עלה יפה. לא עברו חודשים מועטים והנשים התחילו להתקוטט ביניהן. מריבותיהן השפיעו גם על ה"חברים". נסיון זה, שלא הצליח, ציער מאד את האר"י. החברים נחלקו לשניים, אולי על פי ידיעותיהם בתורת המסתורין, אולם האר"י התייחס אליהם כאל גוף אחד, וכל אחד מן החברים נחשב כאבר מן הגוף הכללי, ובאהבתו לעצמו הובעה אהבתו לכל הגוף כולו. האר"י ציווה עליהם להרבות בתפילה עבור הזולת וביחוד שיצטער כל אחד בצרתו של השני ובאסונו. אהבה זו לכל הגוף נתפשטה על כלל ישראל כולו. האר"י ציווה, שלפני התפילה יתחייבו לקיים את המצווה "ואהבת לרעך כמוך", באופן שיהא ראוי להתפלל בישראל, עבור ישראל ועם כלל ישראל, ומתוך שהרגש היה ממלא את כל ישותו, על התאחדותו עם כלל ישראל, היה נוהג לקרוא את הווידוי של יום כיפור לפרטי פרטיו. אף שאפשר כי היו חטאים שלא חטא בהם, המרגיש עצמו בתור אבר מהגוף הכללי, שכל איבריו הם חלקים מנשמה אחת כללית. חיים ויטאל, תלמידו האהוב של האר"י, חשב לאחד את התנאים להשגת רוח הקודש: "יאהב את כל הבריות ואפילו גויים". האר"י עצמו נזהר שלא להרוג נפש חיה, אפילו תולעים ורמשים, אולי משום שהאמין בתורת הגלגול, שלפיה נתמלא עולם החי בנשמות חוטאות של רשעים שירדו לדרגה השפלה של בעלי חיים. התפילה היתה אצל האר"י לאחד מתפקידי החיים העיקריים. לדעתו אין תפילה שהאדם, בדבקו באלוהיו, לא ייעשה באמצעותה לכלי קיבול לאור האלוהי ולחסד העליון. כל מלה שבתפילה ואף כל אות, יש בהן חוץ מהמובן הפשוט, גם סודות ורמזים והם תופסים מקום חשוב בכתובים המיוחסים לו ולתלמידיו. בתפילה בלי כוונה הוא ראה את המכשול היותר גדול לגאולת ישראל. אין תימה אפוא, שלפני תפילה בצרוף כל ה"כוונות" כמצוות האר"י, היה סדר של טבילות, אשר תפסו מקום בתכנית המסתורין. אמרו בשמו של האר"י, שנקיון הגוף על-ידי הטבילה מביא סיוע גדול והוא עצמו היה נכון לטבול אפילו בקור עז. מאידך מסופר, כי כשאמו התנגדה לכך מחמת בריאותו הרופפת, נכנע לרצונה בשמחה.

הזהירות בהתנהגותו איפיינה את דרכו. חיו היו פשוטים בתכלית. הוא לבש בגדים פשוטים והוצאותיו האישיות היו מועטות מאד. כן היה נוהג לשלם עבור כל חפצי מצווה כמה שדרשו ממנו בלי לעמוד על המקח. את הכעס חשב למקור כל הרעות,

בהיותו בעיניו כמין איבוד עצמי לדעת במובן הרוחני, ואף על פי שהתייחס באדיבות לתלמידיו הוכיח פעם את אחד ה"חברים" על שהתקצף על אחיו שלא עסק בתורה בהתמדה הראויה. כל הכועס כאילו הכניס עבודה זרה אל היכל לבו, המקום שהיה צריך להיות מוכן להשראת השכינה. לפיכך כל אדם צריך להזהר שלא לכעוס לא על יהודי ולא על גוי ואפילו לא בשעה שפגעו בכבודו או שגזלו אותו, אלא תהיה נפשו תמיד רגועה. "ה' אלהיו עמו ותרועת מלך בו". אומרים, שגורי האר"י קבעו להם שלא להכניס איש למסתרי הקבלה אם חשבו שהוא נוח לכעוס. מספרים על האר"י, שבשעת הטיולים היה נוהג ללכת מאחורי תלמיד חכם ידוע בצפת, וכאשר ענווה זו לא נשאה חן בעיני תלמידיו, הוא השיבם כי נוכח שתלמיד חכם זה חושב את הדבר לכבוד גדול לעצמו שהוא הולך לפניו, ומכיוון שזה רוצה בכך הוא מחוייב למלאות את חפצו, כפי שאנו מחוייבים ללוויה מכובדת לעניים מיוחסים, אם היו רגילים בכך כל ימי חייהם. למותר לציין, שהאר"י היה בעל צדקה. בשעה קבועה בכל יום היה מוסר כסף לגבאי הצדקה של בית הכנסת, בחושבו את המעשה למצווה גדולה, מסר את פרוטותיו בעמידה כמו שנוהגים בתפילות החשובות. לעתים קרובות מסר את כל כספו, אף שהדבר עומד בניגוד לכללי הצדקה.

ביחוד נזהר לשלם לפועל את שכרו. מצווה זו היתה חשובה בעיניו עד כדי כך, שלא הרשה לעצמו להתפלל תפילת מנחה קודם ששילם חובותיו. וכך היה אומר: "איך אעז לעמוד לפני בוראי, שעה שמצווה מעין זו באה לידי, ולא קיימתיה?"

רבים מיהודי צפת עסקו בתעשיית הבגדים. אחד מהם היה ר' אברהם גלנטי הנזכר. יום אחד בא גלנטי אל בית האר"י לבקש תיקון לנשמתו, כלומר, שיאמר לו האר"י אם עבר על אחת ממצוות התורה. תחילה סירב האר"י למלא את בקשתו, מפני שגלנטי היה אחד מחשובי תלמידי החכמים והחסידים. לאחר הפצרות מרובות הרים את עיניו, הביט על מצחו ואמר לו, כי נכשל בקיום מצוות "לא תעשוק את רעך ולא תגזול". על פי מושגי המסתורין יוצא כי החטא והתאווה משאירים רישומם על פני האדם ומוחקים את צלם האלהים. גלנטי חזר לביתו, רועד, מושפל ונכנע על שירד לדרגה כזו ונכשל בעבירה חמורה של עושק וגזל. הוא לבש שק, פיזור אפר על ראשו כמנהג בעלי התשובה, אסף את הפועלים שעבדו במפעל שלו ואמר להם: "הלא יודעים אתם, שאני אך בשר ודם פשוט ועלול לשגות, לפיכך מבקש אני מכם שתבדקו היטב את כל חשבונותיכם שמא גרמתי להם נזק כלשהו". וכולם ענו: "אין לנו שום חשבונות. מאז שאנו עובדים כאן לא חסר לנו כלום וה' שלח לנו את ברכתו. אין אף אחד בינינו שיחשוב להציג תביעות כלשהן". אמר להם: "על ידי התרשלותכם בנדון זה הרי נכשלתי אני בעוון. ולכן הנה אשים כסף לפניכם; יקח לו כל מי שרוצה ויסלח לי על כל התביעות שיש לו כנגדי". איש לא רצה לגעת בכסף ורק אישה אחת הושיטה ידה ולקחה שתי פרוטות. גלנטי הלך שוב אל האר"י וזה שאלו בפגישתו: "למה נפלת כה ברוחק?" אמר לו: "וכי דבר קל הוא בעיניך לשאת חטא עושק וגזל? עכשיו, אמור נא לי האם נמחק תו החטא ממצחי?" ענה האר"י: "כן, אין עוד הרושם ניכר על פניך". ואז גילה לו כי הטעות היתה בזה, שהאשה שלקחה שתי הפרוטות היתה היותר טובה בין האורגות ולה היה צריך לשלם קצת יותר מאשר לאחרות. "אולם שם, בעולמות העליונים, מדקדקים מאד בדברים כמו אלה", הוסיף האר"י, "ובגלל זה בא לך הסימן המכוער אשר ראיתי על פניך".

השבת היתה היום הנבחר אצל האר"י ו"החברים", אור שמימי חדש הופיע וירד על האדמה באותו יום. ההכנות לקראת השבת החלו ביום שישי בבוקר, אז היה האר"י "מעביר את הסדרא" וקורא בפרשת השבוע מתוך ספר התורה, חשף ראשו, ירד לטבילה והתעטף בבגדים לבנים לכבוד שבת. בשעה מוקדמת אחר הצהריים סידר תהלוכה בלוויית ה"חברים" אל השדות שבסביבה לקבל את פני שבת המלכה בשיר "לכה דודי". והאר"י, שתמיד נזהר מלגלות סתרי תורה, ברגעים כאלה, נפתח לבו והיה מגלה סודות קדושים, שאיש לא שמע מעולם. ולא רק החיים זכו לגדולות בשעה המבורכת הזאת, אלא גם נשמות המתים, אשר היו נעות ונדות במשך דורות ונתגלגלו בעולמות הדומם, הצומח והחי, גם הן נתעלו בשעה זו. הנשמות היו באות ומתחננות לפניו שבתפילותיו יעלה אותן אל העולמות העליונים. "הוא ראה את הרוחות בכל מקום והיה שומע את התלחשותן בשקשוק המים, ברשרוש אילנות ועשבים, בזמירת הציפורים או בצפצופן ואפילו בתוך להבת השלהבת". סביבת צפת העבירה עוד קודם דברי אגדה רבים מקברות הנביאים והחסידים הראשונים לכאן, והאר"י, שראה את הנשמות מרחפות מעל לקברים, דימה אותה לעמק יהושפט בעת תחיית המתים. הוא בא עמהן במשא ומתן ובשעת ה"תפילה בכוונה" איחד את נשמתו עמהן. אך בעיקר היו נשמות אלה משתכנות בגופם של אנשי דורו. מכיוון שהאר"י הכיר על-ידי שיטת גלגול הנשמות, בכל אישיות אשר פגש, איזה מכר מימים קדומים, שכבר בא עמו במשא ומתן בגלגול ראשון, ומכיוון שהאמין כי רק עם ביאת המשיח יחדלו גלגולים אלה, לגביו לא היה ערך להגבלות של המקום והזמן. מבחינתו "כל הדורות שחלפו, עם הדורות העתידיים לבוא ואלה החיים בזמן הזה, הרי הם כולם דבר אחד שלם". כל הנשמות יצאו מהנשמה המקורית של אדם שנתפתחו מהאברים השונים שבגופו, ונתקלקלו בחטאו. הן חיות לעולם ומושפעות מאותן התאוות והשאיפות שהשפיעו עליהן קודם. שכן של האר"י, מחרחר ריב היה מיודענו קורח, ומובן שהאר"י היה בו נצוץ מנשמתו של משה רבנו. אמרו על ר' אברהם הלוי, כי בשעה שהתפלל ליד הכותל המערבי הופיעה לפניו רוח הקודש ולפיכך גילה בו האר"י נצוץ מנשמתו של ירמיהו הנביא, שלפי האגדה ראה חזיון מעין זה באותו מקום. בר' משה אלשיך, שרתה נשמתו של ר' שמואל בר נחמני בעל האגדה מן המאה הרביעית. האר"י וגוריו היו ההתגשמות של גיבורי ה"זהר", שבראשם עמדו ר' שמעון בר יוחאי ובנו ר' אלעזר. הוא קבע את יחסיו לאנשים לא לפי ערכם בהווה, אלא לפי מה שעברו בגלגולים הקודמים. מספרים, שפעם אחת נכנס ר' שמואל אוזידא, תלמיד האר"י לביתו בשעה שדרש לפני התלמידים. משהרגיש בו האר"י קם ממקומו וקיבלו במלים אלו: "ברוך הבא". לקח אותו בזרועו, הושיבו לימינו ושוחח עמו שיחה ארוכה. ויטאל, שהיה באותו מעמד, התעניין לדעת מדוע חלק רבו כבוד כה רב לצעיר זה והוא השיב: "לא לפניו קמתי אלא לפני נשמתו של ר' פנחס בן יאיר, שחי כשמונה מאות שנים לפני כן והצטיין ביחוד במעשי הצדקה והחסד שהיה עושה, והיום נתגלגלה בו נשמתו". אחרי חקירה ודרישה הודה שבאותו בוקר, כשהלך לבית הכנסת, עבר דרך בית אחד ומשם הגיעו לאזניו בכיות ויללות. נכנס ומצא את כל הדרים בו כשהם ערומים – שודדים גזלו מהם את כל בגדיהם. מיד פשט חליפתו ונתן להם, שב הביתה ולבש את בגדי השבת שלו. דברים כאלו נגלו לעיני האר"י בעיקר בליל שבת, בעזרת האור האלוהי השופע מקדושת היום. אחרי שהסתיימו התפילות והמזמורים בשדה, האר"י חזר הביתה

וכשנכנס ופגש באמו היה נושקה. חיים ויטאל כנראה ליווה אותו לביתו ובילה עמו את השבת. אז התחילו קידוש היום והסעודה, שבהם היה מכוון את ה"כוונות". יש בידינו שלושה שירים מיסטיים שחיבר האר"י עצמו ואותם שרים בשלוש הסעודות בשבת. השבת הקרינה גם על יתר ימות השבוע. האר"י, בדומה לבעלי רזין אחרים, הצליח לעשות את כל חייו לרוחניים, כמו שלגבי הפוסק אין דבר במעשי האדם, שאינו נכלל בחוק כלשהו מחוקי התורה. ר' אליהו די וידאש, תלמידו החביב של הרמ"ק, חיבר ספר ראשית חכמה, שבו עסק בעניינים אלה: יראת ה', אהבת ה', הקדושה, הענווה, החטא, שכר ועונש, והתשובה. ועם זאת לא נמנע מלהקדיש דפים שלמים לתכנים מעין אלו: היחס המיני, המסחר והתעשיה, מנהגים ונמוסי חברה, שכולם נחשבו עבורו לחלק מחיי הקדושה. הדבר מצוי גם אצל תלמידי האר"י. הספר עץ חיים, המיוחס לויטאל ושנחשב לחיבור הכולל את תורת האר"י, מציג בפתיחתו את הפסוק: "סור מרע ועשה טוב", אחר כך מובאות תקנות שאחדות מהן כבר הוזכרו. בראש ובראשונה הוא מטיל חובה על בעל המסתורין לקיים את כל מצוות התורה לפרטיהן בין מדאוריתא ובין מדרבנן. עץ חיים מונה שורה של תקנות לאלה המבקשים את דרך השלמות הנצחית, להיבלע בתוך האלוהות, ויחד עם זה הוא מלא רוח מסירות להלכה מן ההיבט המעשי והמוסרי.

צפת של המאה ה-16 היתה משוחררת לחלוטין מכל נטיה של התנגדות לחוק, שהיא תוצאה הכרחית של כל מיני מסתורין. יהודי צפת באותה תקופה לא ראו כל ניגוד בין הר"י קארו לבין האר"י. קארו היה בר הסמכא והאר"י – הסמל.

האר"י נפטר בשנת 1572 לאחר מחלה קצרה. ויטל מילא את מקומו ובפיקוחו נערכו ונכתבו חיבורים שנתפרסמו בשמו של האר"י. קשה להחליט עד כמה היה האר"י עצמו אחראי לדברים שנכתבו ונאמרו בשמו. יש לשער, שרבים מהדברים שנתפרסמו ב"כתבי האר"י" עשויים היו לא להיות מקובלים עליו והוא היה מסיר את שמו מהם. היו לו ספקות אם ראוי שיפרסם את הדברים שחשב לרזין דאוריתא, אולם חוץ מזה היה בוודאי מרגיש שההשאלות המגוונות שלו עם הדמיונות עלולים להוות אבן נגף לאלה שלא עברו את כל דרגות הקדושה ולא הסתפקו בהתקרבות לאלוהים על-ידי שיטת הסגופים, אלא ביקשו להוריד את האלוהים אל דרגתם הם. ידוע שלפני מותו אמר לתלמידיו: "להווי ידוע לכם, שאין אצלכם אף מאמר אחד (מתורת הרזים שגילה) שאפשר יהא לחשוב שהוא בתכלית השלמות". וכששאלו אותו: "ומה ר' חיים ויטל?" ענה: "אפשר שהוא יודע קצת יותר מכם, ברם לא הרבה".

הר"י קארו מת בשנת 1575 (של"ה) ומטרני כחמש שנים אחר כך, בעת שכבר החלה ירידתה של צפת. שמשון בק שסייר בארץ בשנת 1588, הוכרח לעזוב את צפת ולעבור לירושלים בשל הפורענות שניחתה על העיר. ר' ישעיה הורביץ, שהתיישב בארץ-ישראל בתחילת המאה ה-17, תאר את הישוב הירושלמי, כעשיר ומרובה יותר מזה שבצפת.

אלה שמילאו את מקומם של הר"י קארו והאר"י, נמנו ברובם עם תלמידיהם. ר' משה גלנטי, תלמידו של הר"י קארו, שדבק בשיטתו של האר"י, ר' יוסף טוב צהלון, המתואר כראש העיר צפת וישיבותיה ור' יוסף מטרני, שאחר כך הצטיין ונתפרסם עוד יותר מאביו, הם, כנראה, השמות המפורסמים באותה תקופה. כך הוא הרושם מקבצי תשובותיהם, שבהם הם מצטיירים כמלומדים ובני סמכא. הם נפגשו בוועד הכללי,

ובתעודה אחת, הפרוטוקול של אחת הישיבות שהיתה בראשית המאה ה־17, ברשותנו חתימות של עשרים רבנים. כן נזכר שם ר' יהושע בן נון המתואר כרב הראשי וראש ראשי הישיבות וכמנהל מוסדות הצדקה שבעיר. מסורות לימוד התורה וההתעסקות בספרות המסתורין נמשכו כמקודם. אחרי סיום התפילה פרשו לקבוצות, ששמעו דרשות בתנ"ך ובהלכה, באגדה ובזהר ואף אחד לא יצא לעסקיו מבלי שהקדיש שעה לתורה. יום חמישי היה, כנראה, מיוחד להתקדשות. באותו יום התכנסו בבית כנסת גדול להתפלל עבור כלל ישראל ולברך את אלה שתמכו עניי הארץ. התפילה הסתיימה בדרשה של גלנטי ושל אחרים שהצטיינו בחסידות ובקדושה. אפשר שזה היה בית הכנסת שנבנה על־ידי עשיר מקושטא לזכרו של האר"י. אולם אף אחד לא היה אז גדול מספיק שיהא לבר סמכא שהכל מרגישים את יתרונו על בני דורו. ואפילו סמכותו של הר"ח ויטל, כנראה, לא היתה ללא עוררין. אחר כך הוא עזב את צפת ומת בדמשק בשנת 1620, ובניו של ר"י קארו ומהר"ם מטרני נדדו לתורכיה.

פרעות חמלניצקי במאה ה־17 פגעו במרכזי היהדות והמעייטו את התמיכה לצפת ולישיבותיה. באותה עת אנו עדים גם להצטרפותם של כמה אנשי קבלה לתנועות משיחיות שונות ופחתה ההתעסקות בתורה, שהיתה תפארתה של צפת.

כך איבדה צפת מכוח משיכתה. אט אט ירדה מגדולתה וירושלים תפסה את מקומה. צפת חיה מתפארת עברה בגדולתם של קארו, מטרני, האר"י וקורדובירו. גם כיום, בתי הכנסת של קארו ושל האר"י נמנים עם המקומות היותר מעניינים בצפת, אך כיום היא רחוקה מצפת של המאה ה־16.

הבעת תודה: הננו מודים בזאת לפרופ' זאב גריס על עזרתו בעריכת המאמר.

חיי הרוח בצפת במאה השש-עשרה

רונית מרוז

צפת היא עיר יוצאת דופן בהיסטוריה היהודית: בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-16 התנערה לפתע מתרדמתה וידעה תקופה של שגשוג ופריחה. כמה עשרות שנים אחר כך כבר ירדה מגדולתה. צפת פרחת בעיקר בתקופתם של בני הדור השני למגורשי ספרד ופורטוגל, שהגיעו אליה ממניעים רוחניים וכלכליים. הם ראו בארץ-ישראל מקום למימוש תקוות מוסריות ורוחניות; צפת היתה עבורם מקור משיכה בזכות תעשיית הטקסטיל המשגשגת שלה. שקיעתה נבעה בעיקר מהשתנות התנאים המדיניים והכלכליים, ולכך נוספו אסונות טבע ומגפות.

למרות זמן שגשוגה הקצר, הותירו חיי הרוח בצפת את רישומם על היהדות לדורות — אל נכון עד עצם היום הזה. גדולי הרוח ומלומדים חשובים נקבצו בה. ביניהם היה איש ההלכה, ר' יוסף קארו, בעל ה"בית יוסף" וה"שולחן ערוך". ר' יוסף קארו הוכר כבר בחייו כגאון הדור, רוב ספריו הודפסו עוד בחייו, ועבודותיו היו לעמודי התווך של הספרות ההלכתית. למרות שמיצט לצטט מקורות קבליים בענייני הלכה, הוא הושפע מהם בפסיקותיו. עוד יש להזכיר את ר' יעקב בירב, ר' משה מטראני (המבי"ט), ור' משה אלשיך, דיין חשוב בצפת, אשר דרשותיו, אותן כינס בספרו המפורסם "תורת משה", השפיעו השפעה מכרעת על הכתיבה בסוגה זו בדורות הבאים.

בתחום הפיוט בלט ר' ישראל נג'ארה, שכתב מאות שירי קודש וחול. פיוטיו זכו לתפוצה רבה ועד היום מקובל זמר השבת שלו "יה רבון עלם ועלמיה" בקהילות האשכנזיות. תרם לתחום הפיוט גם ר' אלעזר אזכרי בפיוט השבת המפורסם "ידיד נפש", למרות שעיקר פעילותו היה בתחום המוסר וההלכה. בצפת היו גם מקובלים רבים. החשובים שבהם היו ר' שלמה אלקבץ, שכתב את הפיוט היפה "לכה דודי לקראת שבת"; ר' משה קורדוברו, שהותיר אחריו מפעל פרשני מונומנטלי לספר הזוהר (בעיקר — ספר אור יקר וספר פרדס רימונים); ולבסוף, מי שההיסטוריה ראתה בו את האר"י שבחבורה — ר' יצחק לוריא אשכנזי.

מאפיין נוסף לקהילה תוססת זו קשור לאמונה בגאולה הקרבה. מן הסימנים הראשונים והבולטים היה הנסיון שנעשה בשנת 1538 לחידוש הסמיכה ביוזמתו של ר' יעקב בירב. יוזמה זו נסמכה על דעת הרמב"ם כי עם התקרבות הגאולה יתחדש בית דין גדול בארץ-ישראל, אשר יסמוך חכמים. אמנם בעקבות התנגדותו של ר' לוי בן חביב (הרלב"ח), בן ירושלים, לא הושגה הסמכתם של כלל חכמי ארץ-ישראל, אולם בכל זאת הפך ר' יעקב בירב לנסמך הראשון בידי חכמי צפת ואף סמך כמה חכמים אחריו. על כל פנים רבים בצפת האמינו שהגאולה תבוא עוד בחייהם, וחלקם אף נקבו בשנה היעודה לכך: של"ה/1575.

אחד ממאפייניה הבולטים של צפת היא הדומיננטיות של ההגות הקבלית לגווניה.

רבים מאנשי העלית האינטלקטואלית הקדישו לה את חייהם, וגם אחרים שהתמקדו בכתיבתם בתחום אחר (כגון ר' יוסף קארו ור' משה מטראני) דגלו בה. גם שכבות העם הרחבות ידעו פרק בהלכות קבלה, וחיו במידה רבה לאורה.

קבלה ומגיה

מבין השיטות הקבליות אשר פותחו בצפת יש להדגיש במיוחד את שיטתו של האר"י הקדוש, הוא ר' יצחק לוריא אשכנזי. שיטתו ראויה לציון בשל עושרה הרב וההשפעה העצומה שהיתה לה בדורות הבאים.

האר"י היה איש חזון; צייר העולמות העליונים. כבר בשיטות של מקובלים קודמים לו נצטיירה האלוהות כבעלת מבנה מורכב – אין סוף ועוד עשרה רבדים שנקראו ספירות. אולם חזונו של האר"י מורכב אף יותר – בין האין סוף לספירות עומדת לדעתו ישות נוספת – אדם קדמון. ישות אנתרופומורפית זו, אשר בתבניתה נוצקו כל העולמות, ובכלל זאת אף האדם עלי אדמות, היא ישות של אורות. אורות בשלל צבעים גודשים את איבריה עד שהם גולשים ופורצים ממנה ויוצרים את עולם הספירות.

לפי הדעה המקובלת לפני האר"י, בראשית היתה האלוהות שלמה והרמונית, עד שחטא אדם וחוה הטיל בה פגם. על פי קבלת האר"י, לעומת זאת, היתה האלוהות פגומה מלכתחילה, עוד לפני אדם וחוה, שנבראו, בין השאר, כדי לסייע לאלוהות לתקן את עצמה, אך לאחר שחטאו פגמו בשלמותה. קלקוליה הראשוניים של האלוהות באו לידי ביטוי בתהליך משברי של נפילה ומוות בתוכה היא; תהליך זה מכונה בשם "שבירת הכלים" – חלק מן הכלים האלוהיים נתנפצו מחמת גודש האורות שהכילו. הכלים השבורים ירדו לקצוות תבל והפכו כוחות של רע, או ל"קליפות". האורות – חלקם נשתחרר וחזר למקורם העליון, וחלקם נלכד בחינת ניצוצות השבויים בקליפות (מושג הניצוצות השבויים בין הקליפות זכה לפופולריות רבה בדורות הבאים). עתה נתרבו המטלות שהוטלו על האדם וצאצאיו – לא רק להחזיר הרמוניה לעולם האלוהי, אלא גם לשחרר את הניצוצות, ואפילו לסייע לאלוהות להשיג את שלמותה, שמעולם לא זכתה לה. תורה זו היא, אפוא, פסימית בטבעה ומטילה עול עצום ואחריות רבה על האדם – תיקון קשה ומייגע של האלוהות עד שיגיע יום הגאולה המיוחל, הוא היום שבו תזכה האלוהות לראשונה בשלמותה, ובו יהנו גם העולמות הנבראים על-ידה משפעה המלא. במקביל לתפיסת האלוהות במונחים קבליים של אין סוף ספירות, ולעתים גם כאדם קדמון, נפוצו בצפת גם תפיסות מגיות אשר ראו באלוהות מארג של שמות קודש. שמות אלו, או הכוחות אותם מייצגים השמות, ניתנים, להפעלה ולניצול לטובתו של האדם: צאצאים, פרנסה, הצלה משודדים, או אף הישגים רוחניים ומיסטיים או גאולת העולם כולו. רוב מקובלי צפת ראו בתפיסות מגיות מעין אלו אמת לאמיתה, אלא שהם נחלקו בשאלה אם יש להפעילן הלכה למעשה. בראש המתנגדים עמד האר"י, שגרס כי הידע המגי השלם והמדויק אבד, ולא יוודע שנית אלא לאחר בוא הגאולה. ובינתיים – השמוש בידע מוטעה ו"מעורבב" עשוי להביא לאסונות במקום לברכה. עוד טען שהשימוש בשמות מעין אלו מחייב את טהרת המשתמש, אולם מאז חורבן הבית אין בידינו אפר פרה אדומה, האמצעי המוחלט היחיד להשגת טוהרה, ולכן יש להימנע מן הדרכים המגיות בכלל. גם

ספר הזהר

על

חמשה חומשי תורה

מהתנא האלהי

רבי שמעון בן יוחאי ז"ל

עם ספרא רצניעותא, אידרא רבא וזוטא, רעיא מהימנא,

מדרש הנעלם, סתרי תורה, רזי דרזין ותוספתא

ובגליון הגהות מרן מהרח"ו ז"ל, "דרך אמת"

ו"נצוצי אורות" מהגר"חיד אבולאי ז"ל

ונלוו להם הגהות

נ י צ ו צ י ז ה ר

אשר חנן ה' אותי צעיר התלמידים

ראובן במוה"ר משה

מרגליות

רחוצאת מוסד רחב קוק' שע"י רחמרחד רחעולמי

בעיה"ק ירושלם ת"כ, ת"ש

עמוד השער של ספר הזוהר, שחובר לפי המסורת בידי שמעון בר יוחאי

מקובלים אחרים בצפת הסכימו שהידע המגי אשר בידם אינו שלם, ורק בעת הגאולה תושלם ידיעתם המגית, אך למרות זאת, בסייגים מסוימים ניתן היה ללכת בדך זו בימיהם. ר' משה קורדובירו הסתפק בהגבלת העיסוק המגי ליחיד סגולה, ואילו ר' ישראל סרוק וחבריו טענו, בהמשך למסורת מגיות מסוימות, ששמות רבים וידועים אינם מותנים בטוהרת המשתמש, ולכן מותרים.

האמונה בגלגול נשמות

האמונה בגלגול נשמות היתה מאד נפוצה בצפת. לדעתם העולם רוחש חיים נסתרים המשמעותיים לאין ערוך מן החיים הגשמיים.

בכלב שחור ראה האר"י, למשל, את גלגול נשמתו של ר' יוסף דה לריינה, מי שניסה להביא גאולה לעם ישראל עוד לפני גרוש ספרד, אולם בדרכים בלתי כשרות של השבעות והקטרת קטורת של עבודה זרה. הפסוק המקראי "אבן מקיר תזעק" (חב' ב, יא) לא בא אלא לרמוז על אפשרויות הגלגול של נפש אדם לא רק באדם אחד או בחי ובצומח, אלא גם בדומם, "כי יש מגולגלים באבן שבקיר, שהיא בדומם... ומשם זועקים מרוב העונש אשר להם שם".

האר"י אף קבע שורה של כללים: על כל חטא מוסרי מסוים נקבע כעונש סוג של גלגול: המאכיל נבלות בישראל מתגלגל בעלה האילן... ואז ענשו הוא שהרוח מכה בעלה ההוא ומחזירתו לכאן ולכאן, ואין לו מנוחה. וכשנשלם זמן הקצוב לו נעקרת העלה ההיא מן האילן ונובלת ונופלת לארץ... מי ששופך דמים בעה"ז מתגלגל במים... ועונשו שעומד בקלוח המים, ושם המים נקלחים עליו תמיד, והוא רוצה לקום ולעמוד, והמים מפילים אותו בכל רגע ואין לו מנוחה כלל, ותמיד הוא מתגלגל סביב במקום קלוח המים ההם.

לאמונה זו השלכות נוספות. היא משמשת גם בתפקיד של תורה פסיכולוגית. כך, למשל, גילה האר"י לר' חיים ויטאל, כי בין שאר גלגוליו הקודמים הוא היה מוהל בשם ר' שאול טרישטי, אשר בתחילת דרכו גרם בשגגה למות התינוק הנימול. היסטוריה קדומה זו נתפסת כהסבר מדוע אין ר' חיים ויטאל יכול לצפות במוהל, או שוחט, בעת עבודתם, ונרתע מלהרוג אפילו פרעושים. מאחר והוא גם גלגולו של ר' עקיבא, אשר היה אחד מעשרת הרוגי המלכות, היה בעל נטיה להתעלף למראה הוצאה להורג, "לפי שנפשו זוכרת הצער שסבלה בזמן שנהרג ר' עקיבא". באותה השיטה מוסברות נטיותיו של ר' חיים ויטאל לדכאון, לפחד מפני מים או מזיקין (כלומר, רוחות ושדים). ודוגמא בעלת אופי אחר – "הר"ר [הרב רבי] משה יונה נתגלגל בגלגול שעבר ל"ו שנים בבהמות וחיות וכיוצא, ועתה זכה לבא בגלגול אדם, ולכן הוא ליצן גדול ואינו נוהג כשורה". וכן הלאה עוד ועוד.

ענייני הגלגולים משרתים גם כהסברים רפואיים: מקרה של אדם ששתה מים, או אכל דבר מה, וכתוצאה מכך חלה ואולי אף מת, מוסבר בכך שנפש רשע היתה מגולגלת במים או באוכל. הסיבה לכך שאשה מסוימת אינה יכולה להרות היא משום היותה גלגול של נפש גבר. חוויות מיסטיות, לעומת זאת, עשויות להיות מוסברות בכך שנפש צדיק מת דבקה בנשמתו של צדיק חי (תופעה זו מכונה עיבור).

התקוות המשיחיות שנתלו באר"י מוסברות, בין היתר, בהיותו גלגולו של משה, הגואל הראשון אשר הוציא את עמו ממצרים, ואשר עתיד להפוך גם לגואל אחרון.

קשריו של ויטאל לאר"י מוסברים בהיותו גם גלגולו של אליהו, מבשרו של המשיח.

מוסר וספרות המוסר

ספרות המוסר הקבלית שהתפתחה בצפת היא סוג חדש של כתיבה: זוהי ספרות מוסר הפונה לקהל הרחב ומנסה להציג בצורה פשוטה ועממית את עיקריה, תוך עיגולם בתורת הקבלה. ענייני מוסר הם חלק חשוב בתורת הקבלה, אלא שעד עתה שמרו המקובלים על הפרדה בין ספרי קבלה אשר יועדו לקהל נבחר בלבד (וענייני מוסר נשזרו בהם רבות אך לא היוו את מוקדם המרכזי, כגון ספר הזוהר) לבין ספרי מוסר לקהל הרחב, שעוקרו מכל ענייני הקבלה.

הסוגה הספרותית החדשה שימשה אפוא כאמצעי חינוכי הן בתחום הקבלה והן בתחום המוסר. ראשון המקובלים אשר יחד ברוח זו ספרים לקהל הרחב היה ר' משה קורדוברו, בספרו "תומר דבורה". אחריו נכתבו ספרים נוספים, כגון ספר ראשית חכמה לר' אליהו דה וידאש, ספר חרדים לר' אלעזר אזכרי וספר סדר היום לר' משה בן מכיר. המניע לחידוש הספרותי, המעוגן ברצון להפיץ את עיקרי הקבלה, נעוץ בהכרה שהינה אמצעי גואל, וככל שמספר האנשים שישתמשו בה יגדל, כן תקרב ותתממש הגאולה. מרבית מקובלי צפת ובראשם ר' משה קורדוברו, דגלו במגמה זו. לצידם התקיימה מגמה אחרת, מצומצמת יותר, שלפיה השימוש בקבלה כאמצעי לגאולה שמור ליחידי סגולה בלבד – דמות משיחית המלכדת סביבה חבורת בחירים. רק הם בעלי היכולת הרוחנית ועוצמת הכוונה; רק הם יכולים לרדת לעומקם של סודות הקבלה ולעסוק בכוונות בצורה אשר אמנם תקרב את הגאולה ולא תרחיקה. על כל שאר העם לעסוק בקירוב הגאולה בדרכים הידועות משכבר הימים: לשמוע בקול ה', לקיים את המצוות בדקדקנות ולחזור בתשובה. באופן טבעי, אין דעה זו מובילה לכתיבת ספרי מוסר קבליים פופולריים. ראש וראשון לדוגלים במגמה זו היה האר"י, ושני לו – תלמידו, ר' חיים ויטאל.

לצד כתיבת ספרי מוסר פופולריים, הפיצו הדוגלים במגמת הפופולריזציה חיבורים קצרצרים, ובהם קובצי הנהגות – הנחיות לפעילות מוסרית וריטואלית, המנוסחות בתמציתיות. הנהגות אלו היו מיועדות לבני הקהילה בצפת, אשר, ככל הנראה, קיימו אותן אמנם בדבקות. כדוגמא להנהגות שנפוצו בצפת נציין הן את המנהג לקבל את השבת על-ידי יציאה לשדה ושירת "לכה דודי" והן לקיים ליל שמורים בערב שבועות, דהינו לערוך "תיקון ליל שבועות".

לצד החיים הרוחניים, המוסריים והריטואליים האינטנסיביים שנתקיימו בצפת, היתה גם מגמה נוספת – הסגפנות. גם בעניין זה כמו בכל תחום אחר, לא היתה דעתם של חכמי צפת עשויה מקשה אחת, וכך נמצא ביחס לו שתי מגמות: המגמה הקיצונית, ובראשה ר' אברהם הלוי ברוכים, והמגמה המתונה, הדומיננטית יותר, ובראשה ר' משה קורדוברו.

ר' אברהם הלוי ברוכים היה, למשל, "נכנס לתוך שק אחד והיה מצווה שיגררו אותו בכל ב"ה [בית הכנסת] כדי לבזותו. אחר כך ציווה שיסקלו אותו באבנים". לעתים הכין לעצמו מיטה מלאה סרפדים והיה פושט בגדיו ונכנס לתוכה עד שנעשה בשרו מלא אבעבועות.

קורדוברו לעומת זאת תמך אמנם ביסורים כדרך לטיהור עוונותיו של אדם, אלא

שחלק על דרכו של קודמו שבחר בסיגופים פסיים קיצוניים העלולים במקרה הטוב להחליש את כוחו של המסתגף עד כדי כך שלא יוכל לקיים את עבודת ה', ובמקרה הרע עלולים אף להסתיים במחלה או אף במוות. הוא מציע אמצעי יעיל יותר, סיגופים נפשיים: "יותר טוב אסתגף בבזיון בני אדם וחרפתם לי" (כלומר, בכך שבני אדם יבזו אותי ויחרפו אותי). למרות שקורדוברו הסתייג מן הסגפנות הפיסית הקיצונית, הרי גם הוא המליץ בהנהגה ל"א שבקובץ הנהגותיו "להתענות [כלומר, לצום] כפי כוחו". אף האר"י המליץ לתלמידיו לבצע אינספור ימי צום ככפרת עוונות, וכך גם מקובלים אחרים. באותם ימים בהם לא צמו, אך לא היו ימי חג או ימים של סעודת מצווה (כגון של חתונה), נמנעו המקובלים מיין ובשר כדי לציין את אבלם על חורבן בית המקדש. נראה שהמגמה הדומיננטית של סגפנות מתונה, אשר התקיימה בצפת לצד הזרם הדק אך הקיצוני, אף היא היתה נחשבת בעיני רבים מאתנו לקיצונית מאד.

בראש המידות המומלצות על-ידי מקובלי צפת עומדת הענווה. עיקרה ההכרה באפסות האדם ועליבותו לעומת הזולת, ולעומתו – רוממות האל; יראת האל ואהבתו, קבלת דין שמיי, הצטנעות, התנהגות כנועה, הימנעות מכעס, דיבור רך ואף שתיקה, בוש, הסתפקות במועט והמנעות מתענוגי הגוף. ראיית החיוב בכל אדם ובכל מקרה, היות האדם "עלוב" (כלומר, נתון לעלבונות) ואינו עולב, ואפילו חיפוש אחר ההתבזות. למידה זו כיוון הרמ"ק בדבריו שהובאו לעיל, כאשר העדיף את סיגופי הנפש על סיגופי הגוף.

בקצרה, המאפיין את הדמות המוסרית האידיאלית כפי שהצטיירה בספרות הצפתית, הוא ההתכנסות פנימה, אל החיים הרוחניים האינטנסיביים, אל היחסים שבין אדם לאלוהיו, תוך התעלמות מצורכי הגוף והפחתה בחשיבות היחסים שבין אדם לרעהו.

הענווה היא קיצונית ואקטיבית – לא רק הצטנעות אלא חיפוש יזום של התבזות, וזאת כדי להעמיד את האדם על אפסותו – ביחס לאדם ולאל. מידה זו נתפסת כתנאי הכרחי להשגת רוח הקודש.

חוויות מיסטיות והדרכים להשגתן

עבור רבים ממקובלי צפת חיי הרוח בכלל והחיים המוסריים בפרט הגיעו לשיאם עם השגת רוח הקודש, או ההתקשרות לאלוהי, או לפחות לעל טבעי. רבים עסקו בטכניקות מיסטיות למיניהן וזכו להישגים.

ר' יוסף קארו, שנתפרסם בזכות מפעלו ההלכתי העצום, ה"בית יוסף" וה"שולחן ערוך", הרבה לעסוק ביחידות גם בקבלה. כטכניקה מיסטית מכוונת נהג לשנן משניות רבות בזו אחר זו עד שלפתע היה קולו משתנה באיכותו והיה מתחיל לומר דברי תורה וקבלה, אשר על פי תחושתו לא הוא עצמו היה מקורם. קארו ייחס את מקור ההתגלות למגיד, שהוא התגלמות השכינה או המשנה. רבות מהתגלויותיו רשם ביומנו, אשר זכה לכינוי "מגיד מישרים". אחת ההתגלויות היותר מפורסמות ארעה בנוכחות כמה מחבריו בעת תיקון ליל שבועות אשר נחוג עוד לפני עלייתם לארץ-ישראל. נשתמרה בידינו אגרת של ר' שלמה אלקבץ ובה סיפר כיצד נדברו קארו וחבריו לבצע תיקון זה, בפעם הראשונה בהיסטוריה, מתוך נסיון להחיות את סיפורו של התיקון בספר הזוהר. בתקופה מאוחרת של חייו פיתח ר' חיים ויטאל טכניקה חדשה, המושפעת, כנראה,

מדרכו של קארו. קארו שינן משניות רבות בזו אחר זו. ויטאל, לעומתו, נהג לשנן רק משנה אחת, שוב ושוב.

אולם ויטאל הושפע בעיקר ממורו העיקרי, האר"י, שהפיץ בין תלמידיו את "כוונת ההשתטחות על הקבר", שבאה ליצור קשר עם נשמות הצדיקים בגן עדן. המקובל אמור להשתטח על קבר צדיק שעמו הוא רוצה להתחבר בכוח כוונתו. לאחר שנתחברו שתי הנשמות הן מייחדות בכוח כוונתן המאוחדת והמחוזקת את בני הזוג האלוהי (ובכך מקרבים את הגאולה), ולבסוף מעניקה נשמת הצדיק אשר בגן עדן גמול לנשמת המשתטח על הקבר – ידע לו מתאוה המקובל. הידע עשוי לכלול עתידות או סודות קבליים, ולעתים קרובות אף להתייחס לגורלה של נפש המקובל עצמו – מעלתה, עוונותיה, גלגוליה הקודמים וכיו"ב. ויטאל עצמו הותיר בידינו עדות על התנסויותיו בטכניקה זו. הנסיון הראשון לא עלה יפה; כפי הנראה, התעקש ויטאל לבצעו למרות אזהרותיו של האר"י כי אינו מוכן עדיין רוחנית. התעקשות זו גרמה לכך שדעתו נשטתה עליו זמנית. אולם כעבור זמן מה, כאשר ניסה את הטכניקה שנית והפעם באישורו של רבו, זכה להתגלות דרמטית – כל גופו רעד ונחרד. עיקרה של ההתגלות היתה ההבטחה כי "החכמה והמדע נתון לך [כלומר לויטאל] מהשמים".

קבוצה אחרת של טכניקות היתה פופולרית בצפת, ובסיסה הוא השימוש בשמות קודש, או בצירופי אותיות, עם או בלי כל הניקודים האפשריים. טכניקות אלו מקורן במה שפיתח ר' אברהם אבולעפיה, יליד ספרד, במאה ה-13, או במרשמים מגיים.

החבורות

אחת המתכונות האהודות על מקובלי צפת להשגת מטרותיהם היתה החבורה, כלומר, קבוצת מקובלים המתאגדת במידה זו או אחרת של מחויבות, לעתים אף במחויבות המעוגנת בכתב וחתומה כדת וכדין.

הראשונה שבהן היתה, כנראה, חבורתם של שני הגיסים, ר' שלמה אלקבץ ור' משה קורדוברו, שפעלה באמצע המאה ה-16. עיסוקה המרכזי היה בסודות הקבלה, בקירוב הגאולה על דרך הקבלה ובטיפוח החוויות המיסטיות. חבורה זו נהגה "להתגרש" מן העיר אל השדות, לדון ולהגות בסודות התורה והקבלה. כל אחד מהם היה אמור "לכתת רגליו ממקום למקום בלי סוס ורכב... [כ] שהוא משבר גופו לכבוד גבוה". במעשה הנדודים סימלו את גורלה של השכינה, אשר גורשה מבעלה, הקב"ה, ויצאה לגלות עם בניה בעוני וחוסר כל. ואילו במעשה הלימוד – את הקב"ה, נותן התורה. השילוב בין השניים סימל את האיחוד האלוהי המיוחל, ובכך קירבוהו, כלומר, את מועד הגאולה. כגמול על הקרבתם העניקה להם השכינה רוח הקודש – דיבור אוטומטי שבו ניגלו סודות קבליים חדשים, ארועים שתוארו כמענגים ביותר. הסודות "מושפעים בלי עיון כלל והם מתוקים מדבש, מתנת המלכות אל המתגרשים והמתנודדים עמה", כנאמר ב"ספר הגרושין", שבו תעד קורדוברו את גילוייו.

החבורה המפורסמת ביותר היתה זו של האר"י, שראשיתה בשנת 1570 בערך, ונתפרקה עם מותו בטרם עת ביולי 1572. האר"י היה מורה דרך לתלמידיו, לימד אותם על התגלויותיו בדבר מבנה העולמות, הדריכם הדרכה מוסרית, ולימדם אלו תיקונים עליהם לעשות לעוונותיהם (הן בגלגול הזה והן בגלגוליהם הקודמים), באילו כוונות עליהם להעזר בעת תפילותיהם כדי לקרב את הגאולה או כדי לתקן את נפשם, ובאילו

טכניקות עליהם להעזר כדי לזכות ברוח הקודש. לאחר מותו ניסו תלמידיו הקרובים, ר' חיים ויטאל ור' יוסף אבן טבול, להמשיך את דרכו והקימו אף הם חבורות מעין אלו. חבורות בעלות אופי אחר היו אלה שהקימו ר' אברהם הלוי ברוכים ור' אלעזר אזכרי. נראה שהן היו פחות סגורות ומגובשות, ומוקדן היה עיסוק אינטנסיבי בחזרה בתשובה, ופחות בלימוד המיסטי והחיפוש אחר החוויות המיסטיות.

חבורתו של ר' משה בן מכיר, שפעלה לפחות בין השנים 1598-1601, נחייחה מחברותיה. שנים-עשר חבריה חתמו ביניהם על הסכם בן "עשר דברות", ובו התחייבו לקיים משמרות יומם וליל במשך שנה שלמה – בכל משמרת מארבע המשמרות היומיות, כל אחת בת שש שעות, יעסקו שלושה חברים בלימוד ריטואלי של התורה, משמע, קריאה נאה ומוטעמת בקול רם, ללא תוספת של דיון והתמודדות תכנית עם הטקסט. הטקסטים הנקראים בצורה זו כוללים: מקרא, משנה ופירושיהם, גמרא, פירוש האלפסי, "משנה תורה" לרמב"ם וזוהר, כלומר, גם טקסטים שלא נהוג, בדרך כלל, לקרוא אותם בצורה ריטואלית כזו. מטרתה של חבורה זו הייתה להתאבל על חורבן הבית ולקרב את בוא הגאולה.

הידעונים

מערכת אמונות ודעות מעין זו שתוארה לעיל והעוסקת בנושאים שיש להם השלכה על חיי היומיום של הדוגלים בה, זקוקה מעצם טיבה למערכת גיבוי – אנשים המסוגלים לישם את הכללים הלכה למעשה, להדריך אחרים בחיי היום, לספק את הדוגמאות הקונקרטיות. מערכת גיבוי זו אמנם התקיימה בצפת, ולרשותה עמד מגוון רב של אמצעים: אינטלקטואליים, אינטואיטיביים, מיסטיים ומגיים. הדמויות שנכללו במערכת זו אף הן מגוונות ביותר, למן תלמידי חכמים ועד לנשים (אשר, קרוב לוודאי, שלא היו משכילות במיוחד) ואפילו מכשפים מוסלמים.

בראש רשימה זו יש להזכיר את בני העלית. ר' משה קורדוברו שימש כמורה ומדריך רוחני של בני חבורתו וקהילת צפת בכלל, כמתואר לעיל, וכך נהגו גם ראשי החבורות האחרים, כמו האר"י או ר' חיים ויטאל. הם ידעו להדריכם לא רק בתחום התורה והמוסר, אלא גם בדרכם המיסטית-חוויתית. בעת הצורך ידעו, על סמך ידיעותיהם העל טבעיות, לספק פרטים טכניים הכרחיים. במיוחד נתפרסם בכך האר"י, אשר

"בענין השגתו אין הפה יכולה לספר... אמנם מה שראיתי [אומר ויטאל] בעיני דברים נפלאים ואמיתים הם אלו: היה יודע להמשיך לפניו נפש מי שתהיה או מן החיים או מן הנפטר... ושואל מהם כל רצונו בידיעת העתידות וברזי התורה. גם היה נגלה אליו אליהו הנביא ז"ל ומלמדו. גם היה מכיר [את מהותה של נפש האדם ועוונותיה] באותיות המצח ובחכמת הפרצוף... ורואה המלאכים המכריזים בעולם כל ההכרזות כנודע, ומדבר עמהם ובקי בכל העשבים ובסגולותיהם האמיתים, וכאלה רבות לא יכילם ספר...".

גם בשמו של ר' ישראל סרוק נותרו רשימות המתארות את גלגולי נשמותיהם של אנשים מסוימים. הוא אף הכין לצרכניו קמיעות, ריפאם על דרך ההשבעות וגילה להם את עתידם. אף ר' חיים ויטאל עסק לא רק בהדרכה רוחנית ומוסרית אלא גם בכתיבת קמיעות למטרות שונות (על פי עדותו כתב למעלה מ-2,000 קמיעות), הוצאת רוח שנתדבקה באחר, ובריפוי באמצעות עשבים ומינרלים. אפילו ר' יוסף קארו לא עסק רק בהלכה, פסק ובחוויותיו האישיות, אלא הוציא רוח שנכנסה בנער. על ר' לפידות

אשכנזי, חכם שאינו מפורסם במיוחד היום, אך היה, ככל הנראה, חבר מכובד ביותר בקהילתו, נאמר כי היה "יודע עתידות אמתיות, והיה זה על-ידי שהיה מביא לפניו נפש חי או נפטר, אפילו מן הקדמונים, ומגיד לו חפצו".

ספר החזיונות לר' חיים ויטאל גדוש תאורים של ידעונים מעין אלו, שאינם נמנים עם העלית האינטלקטואלית. נזכרים שם, בין השאר: "חכם גדול בשרטוטי כף היד", האומר עתידות; "אשה בקיאה בטיפות השמן על המים" היודעת עתידות על-ידי "לחש השמן"; בעלי חלומות בכלל, ובפרט בעלת חזיונות ה"רגילה לראות מראות ושדים ורוחות ומלאכים, וצודקת ברוב דבריה מזמן קטנותה ובגדלותה"; מכשפים יהודים המשביעים מלאכים לצורך השגת מידע, או "מביט" יהודי, הרגיל "להביט בעניני שדים"; לבסוף, אף מכשפים מוסלמים, אשר באחד מהם נועץ ר' חיים ויטאל לגבי תקפות המידע שקיבל מן האר"י!

אחרית דבר

אווירה של צפת היה טעון וגדוש בתקוות משיחיות ובתקוות רוחניות ואישיות. תקוות אלו נתמכו על-ידי תורות קבליות, שסיפקו הסברים מרשמים כיצד אפשר לקרב את הגאולה ולפתח חיים רוחניים ואישיים וכיוצא באלו. לצידם התקיים מאפיין נוסף, והוא הצורך לאמת את אמונותיהם במציאות היום-יומית. אין טעם, למשל, לעסוק בטכניקות מיסטיות אם אין חשים בתועלת שבדבר. וכך במגוון של תחומים – היכולת לאמת מידע על גלגולים; להשיג מרפא באמצעות קמעות או עשבים; לאמת עתידות שנחזו, ולבסוף – לממש הלכה למעשה את התקוות המשיחיות. לשון אחרת, תסיסתה הרוחנית של צפת טמנה בחובה זרעי משבר והתנפצות התקוות. אולם, לא כך קרה בפועל בתולדותיה של צפת. אמנם, מתולדותיו של אדם אחד – ר' חיים ויטאל – אשר תיעד במשך מרבית חייו את קורותיו הרוחניים, ב"ספר החזיונות" שלו, אשר כתוצאה ממנו, אמנם זנח את תקוותיו המשיחיות ואף את דרכו הקבלית של מורו הנערץ – האר"י, ופנה לדרך חדשה. יתכן שאנשים נוספים חשו במשבר, אלא שהם לא תיעדוהו ביומניהם או שלא שרדו. אולם הקהילה כקהילה, למיטב ידיעתנו, לא עברה משבר מעין זה. נראה שאת הסיבה לכך יש לתלות בהתפוררותה בטרם עת של הקהילה – תהליכי התפוררותה הכלכלית והחברתית הקדימו את הבשלתם של תהליכי המשבר הפנימיים והאישיים, אשר תבעו אימות מציאותי של תקוותיהם.

היצירה הספרותית בצפת

במאה השש-עשרה

זאב גריס

היצירה הספרותית בצפת במאה הט"ז מפתיעה בעושרה ובגיוונה. תוך שנים מעטות נכתבו בה ממיטב היצירה ההלכתית והפייטנית בכל הדורות. בצפת נכתב הקובץ ההלכתי החשוב ביותר, "שולחן ערוך" מאת ר' יוסף קארו, והיא גם מקום כתיבת קבלת האר"י. צפת היא מקור לספרות המוסר הקבלית, ובה ביאורים לתורה, אנתולוגיות והנהגות. בצפת נכתבו פיוטים מהיפים והמקובלים והנפוצים ביותר עד ימינו בעיקר בקבלת שבת ובשבת. בצפת – לראשונה בספרות ישראל – נכתבו יומנים מיסטיים והיא מקור לעדויות רבות על פועלן של נשים חולמות, מתנבאות ואחוזות דיבוק. עושר הסוגות הספרותיות בצפת, רמתן ועוצמתן מעוררים השתאות. יש בהן כדי להזכיר את היצירות היהודיות מימי התנאים והאמוראים, וכן באשכנז ובספרד בימי הביניים. אך אלה נכתבו, רובן ככולן, במשך שנים ארוכות ולא בזמן כה קצר, כמו בצפת.

יהודי צפת שגורשו מספרד ומפורטוגל ראו באסונם סימן לימות המשיח. בין תושבי צפת במאה הט"ז רבו המושכים בעט סופרים, שהאמינו כי בכוח המלה הכתובה לשנות סדרי עולם ולקרב את הגאולה. הם קיוו, על פי מסורות מדרשיות וקבליות, שהמשיח יופיע בגליל. בצפת נצטרפו בעלי הלכה ובראשם ר' יעקב בירב שביקשו לחדש את הסמיכה והסנהדרין, לכונן מערכת משפטית ולהגשים את המשאלה שבתפילת שמונה-עשרה: "השיבה שופטינו כבראשונה".

ר' יוסף קארו חיבר בצפת את הביאור הרחב על "ארבע טורים" לר' יעקב בן אשר מן המאה הי"ד, הוא ה"בית יוסף". ה"ארבע טורים" הפך לאבן שואבת לפירושים ולתבנית לחיבור החשוב ביותר בתולדות הקבצים ההלכתיים, הוא ה"שולחן ערוך". קארו השתמש בספר "בית יוסף" בספר ה"זהר" בלהיטות רבה, כאסמכתא לדיוניו ולקביעותיו במיוחד בפירושו ל"טור אורח חיים". כיוון שעיקר עניינם של המקובלים בהלכה היה בנושאי פולחן וטקס, ביאורו של קארו נתן לגיטימציה לשימוש בספר הקלאסי של הקבלה כאסמכתא, והיה דוגמא לבעלי הלכה שהלכו בעקבותיו.

"שולחן ערוך" אינו רק קיצור עממי, אלא ניסוח הדין על פי תבנית "ארבע טורים" ובהדגשת הפסיקה הספרדית (שלו ושל חבריו), ולא האשכנזית (של ר' יעקב בן אשר). הלימוד שעשה קארו בפוסקים שקדמו לו, הוליד גם את חיבורו ה"כסף משנה", ובו מקורות ופירוש ל"משנה תורה" לרמב"ם שהיה נערץ עליו. פירושו ה"כסף משנה" הצטרף לפירושים קודמים ה"מגיד משנה" וה"מגדל עוז", שיחד עם ה"כסף משנה" לקארו, נדפסו ברוב מהדורות ה"משנה תורה" עד עצם היום הזה.

דרוש ודרשות, שנתערבבו לא אחת עם ביאורים לתורה, היו חביבים על חכמי צפת, אך דווקא גדולי הדור בתחום ההלכה, לא הותירו כמעט דבר בנושא זה. היחיד ביניהם שכתב דרשות ארוכות היה ר' ישראל די קוריאל, אך הן ראו אור רק בימינו. רוב ספרי הדרוש והפירוש נכתבו כביאורים למגילות, שנתפסו כמקרי גאולה. מרביתם נדפסו באיטליה, ומיעוטם בצפת. כך חיבורו של ר' יום טוב צהלון, לקח טוב – על אסתר; ר' משה גלנטי, קהלת יעקב – על קהלת; ר' שמואל בן יצחק, שר שלום – על שיר השירים. ככלל, ימיו של הדפוס המקומי בצפת היו קצרים ופרסומיו מעטים. לא רק קשיי שיווק גרמו לכך, אלא רצונם של המחברים לצאת לתוריהם ולאיטליה כדי לגייס כספים לישיבותיהם, ולהדפיס את חיבוריהם במקומות שבהם יוכלו להפיצם.

סוגה ספרותית נוספת שבאה לביטוי בצפת, היא פירושים על מסכת אבות. מסכת זו במשנה, שכולה הוראות והמלצות מוסריות וערכיות, היתה נדרשת ברבים למן המאה ה-11, בין פסח לעצרת, דהיינו, לחג השבועות, ולפעמים מעבר לכך. רוב פירושיה בכל הדורות, לא דייקו בנוסחיה, אלא במשמעותה ובלקחה.

אף כי מעט פירושים נכתבו בצפת במאה ה-17 על המסכת, דווקא האנתולוגיה של פירושים על אבות שחיבר ר' שמואל אוזידא, תלמיד האר"י וראש ישיבה בעין זיתים, מדרש שמואל (וניציה, של"ט/1579), הפכה ללקט הפירושים החביב ביותר על הנדרשים למסכת, בין אם הדבר נכתב לשם ביאור העצמי הנשען על ציטוט מקודמיהם, ובין אם לקריאה ולהנאה. דפוסיו הרבים לעתיד לבוא של "מדרש שמואל" חתמו לשכחה גמורה את גורלה של האנתולוגיה נוספת, שנכתבה במאה ה-17 ונדפסה בקרקוב. כזה היה גורל ספרו של ר' יחיאל מיכל מוראפטשיק, מנחה חדשה שנדפס פעם שניה ואחרונה במהדורת צילום בבני ברק. ר' שמואל אוזידא הוסיף לפירושים המפולפלים שליקט פירושים יפים משל עצמו, כמו פירושו על דברי עקיבא בן מהללאל (אבות ג, א): "דע מאין באת ולאן אתה הולך..." : "ואמר ולאן אתה הולך ולא אמר ואנה תלך, שמיום שנולד הוא הולך ומתקרב אל המיתה ועל כן נקט לשון עתיד".

האווירה המתוחה והמשיחית בצפת גרמה להיסטוריה של דיבוקים שסיפוריהם תועדו בספרות המקומית וכן באגרות ומעשיות שנפוצו ברבים מחוץ לצפת. לפני כמאה שנה עדיין חשבו שנושא זה שייך לרופא יותר מלתיאולוג. אבל היום אנו יודעים כי המאה ה-17 מלאה גם בעדויות על מכשפות ונשים אחוזות דיבוק באירופה ובאמריקה, תופעה שתועדה בספרים ובמחקרים ויש אפילו מוזיאון לשימורה בעיר סאלם שבמדינת מאסאצ'וסטס בארצות הברית. על כן, חוקרים בארץ ובעולם מנסים להבין את שורשיה הרוחניים והחברתיים של מלחמת כוהני הדת הגברים, כנגד נשים מתנבאות ובעלות שאר רוח, אשר איימו על ההגמוניה הגברית.

התכנסות מקובלים ובעלי תורת סוד בצפת עודדה את העיסוק בהדרכה מוסרית להכנת הנפש וטיהורה לקראת הגאולה. המתח הרב שנוצר בין בעלי תורת הסוד הוליד כמה וכמה יומנים אישיים, כמו יומנו של אלעזר אזכרי "מילי דשמיא" שראה אור רק בדורנו, בנפרד מרשימות אישיות שהיו באותו כתב יד. אין זה יומן חוויות מיסטי ואישי, אלא טיוטות לדרושי מוסר שכמוהם קיבץ בספרו "ספר חרדים". ברשימותיו האישיות, לעומת זאת, יש מעט חוויות אישיות מפורטות.

ר' יוסף קארו כתב ספר מפיו של מגיד משמיים שכביכול גילם מִשְׁנֵה של מעלה

הדוברת אליו. ספרו "מגיד מישרים" נדפס מעט ובמהדורות מצונזרות, ערוכות וחסרות. רובו כולל הנחיות להתנהגות כבספרי מוסר, אך אין בו כמעט מן החוויה האישית הפנימית.

מקום חשוב תופס יומנו של ר' חיים ויטאל "ספר החזיונות". שם זה אינו של המחבר, אלא של מהדירו הראשון מכתב יד בימינו, א"ז אשכולי. חיבור יחודי זה עוסק בתודעתו המשיחית של כותבו שבאה לידי ביטוי בחלומות המחבר וחבריו, ובמיוחד חלומות וחזיונות נשים. יחודו הוא ביכולת ההמצאה הספרותית ודמיון יוצר. פנטזיה זו אין דומה לה עד ימיו, אלא אולי במעשיות בספר ה"זהר" מן המאה הי"ג ובזמנו של ויטאל בחלומות האנוס שלמה מולכו. מולכו לא התיישב בארץ-ישראל אך ניסה לגאלה אצל האפיפיור ברומא. בנדודיו עשה מולכו נפשות לתכניותיו לקרב את בוא המשיח, והשפיע רבות על ר' יוסף קארו בפגישתם בשאלוניקי.

כדי להמחיש את כשרונו של ויטאל נביא את אחד מחלומותיו:

"י"ו לטבת. חלמתי חלום גדול ושכחתי. ואכתוב את אשר זכרתי ממנו: הייתי אני ושמואל בני יושבים על שפת הים הגדול ואגע בידי במים לראות אם הם קרים או פושרין, וארא והנם פושרין. ונעל משם אל הר גבוה מאד אשר בשפת הים ההיא ולצד ההר שבצד מי הים היה כותל בנוי מאבנים ולא היה שם ההר משופע ורחוב פנוי בין הכותל ובין הים. ואעקור אבן אחת מראש הכותל ואשליכהו ברחוב ההוא. ואחר שהשלכתי הייתי צופה באבן ההיא, והנה נשתנית לעצם רחב כשיעור גולגולת אדם עד הגרון, ובקצה האחד היה חתוך, כאילו נחתך מן המפרקת, אבל לא היה בו ציור כלל. עוד היתה הולכת ומצטיירת מעט מעט בכל ציורי ראש האדם. אחר כך נפקחו עיניו, והיו צופות ומביטות בי בזעף גדול ואני רואה ומתבהל מראות כל זה. ותפתח הגולגולת את פיה ותאמר אלי: וכי אין אני יודע שאתה הוא שעקרתי מן זה הכותל והשלכתי למטה. והנה אני הוא טלפא"ס אחד עשוי בכשפים, והניחוני שם בראש הכותל להיות ישראל משועבדים תחת יד האומות כל זמן שאני נתון שם ועתה שעקרתי והשלכתי פה כבר הוסר כחי מאותן הכשפים ויצאו ישראל מתחת השיעבוד. ואתה גרמת כל זה, ולכן אני זועף עליך..." (ספר החזיונות, ירושלים תשי"ד, עמ' עב-עג).

לתאור מיסטי מסוג זה, שייך גם חיבור קטן נוסף מאת ר' משה קורדובירו, "ספר גירושין". עיקרו תאור טיולים מיסטיים חווייתיים על רקעם העיוני. חסרה בהם, כבחיבוריהם של אזכרי וקארו, החוויה האישית. התגרשות זו לשדות ולקברי צדיקים היתה פועל יוצא להשפעת המסופר בספר ה"זהר" שיוחס לר' שמעון בר יוחאי. על פי ה"זהר", השדה מסמל את השכינה וערב שבת הוא המועד הנכון ביותר לזימון של הארצי והארעי – האדם – עם שמעבר לקוסמי – כוחות האלוהות. המיסטיקאי יכול לסייע בזיווג כוח הזכר הקב"ה עם זוגתו השכינה, שמסומלת בשדה. המיסטיקאי נודד כביכול עם השכינה כמסופר ב"תיקוני זהר", וריטואל קבלת שבת בשדה מדי שבוע לא נחשב בעיני המקובלים למחווה תיאטרלית גרידא שאפשר שתעזור (ואפשר שלא) לשכינה להתייחד עם בעלה. הם ראו זאת כמעשה ממש שמבלעדיו ספק אם ההתייחדות תתקיים. כל זאת בהשפעת מאמר "זהר" מפורסם ש"בלא התעוררות של מטה [מצד המיסטיקאים] לא תהיה התעוררות של מעלה" [של הקדוש ברוך הוא לקראת זוגתו השכינה]. מקובלי צפת נהגו, על כן, במאה השש עשרה, לצאת לשדות כדי לעזור בהתייחדותם שם ליחוד "קודשא בריך הוא ושכינתיה". תאור נלבב על ארוע כזה נשתמר ב"שבחי האר"י" שנפוצו באגרות וקבצי מעשיות שמוצאם בצפת, וממנו ובו

ביקורת על קטנות מוחין של חסידי האר"י המונעים גאולה מכלל ישראל:

"...ויום אחד בערב שבת יצא עם החברים לקבל שבת כמנהגו. אמר לחברים נלכה נא עתה לירושלים, ושם אני יודע היכן אפר פרה גנוז ונזה עלינו ונטהר עצמינו מטומאת מת, ונבנה בית המקדש ונקריב קרבן שבת, כי רואה אני ששעה זאת הוא קץ אמיתי לגאולה. מקצת מהחברים אמרו איך נלך לירושלים בשעה זאת והיא רחוקה ממנו יותר משלשים פרסאות, וקצתם אמרו טוב הדבר הננו מוכנים לילך, אלא נלך קודם ונודיע הדבר לנשותינו, שלא ישימו לב עלינו, ואחר כך נלך.

אז צעק הרב ובכה ואמר לחברים: איך הועיל קטרוג השטן לבטל גאולתן של ישראל. מעיד אני עלי שמים וארץ שמזמן הרשב"י עד היום לא היתה שעה הגונה לגאולה כשעה הזאת. ואילו הייתם מודים בדבר זה, היה בית המקדש נבנה ונדחי ישראל היו מתכנסים לתוך ירושלים, ועכשיו עברה אותה שעה ונכנסו ישראל בגלות מחדש. וכשמוע החברים דבר זה נתחרטו ממה שעשו ולא הועיל להם" (ספר תולדות האר"י, מהדו' מ' בניהו, ירושלים תשכ"ז, עמ' 168-169).

כעבור כ-200 שנה עייפו המקובלים מטיולים אלו וייחדו להם ליד בית הכנסת של היוונים מגרש, שאליו טיילו. הם ייחסו מסורת זאת לימי האר"י ומנהגיו. כך מעיד ר' שמחה מזלוויץ בן המאה הי"ח, בספרו "אהבת ציון", שבו תעד את מסעו לארץ-ישראל בשנות השישים של המאה הי"ח. המקובלים חיפשו ופשפשו לא רק במעשיהם אלא גם בספרות ואספו מעשיות על חסידים ופרושים שיהיו ללקח ולדוגמא. ביטול עצמיות וביזוי עצמי בהכשרת הגוף והנפש נעשו על-ידי חיזוקים ספרותיים. ר' חיים ויטאל כתב חיבור המדריך את קוראו כיצד ישיג רוח הקודש והנבואה: בשערי קדושה, בחלקו הרביעי, שנדפס רק בימינו, מסופר:

"מעשה באיש אחד, שהיה מתענה רוב הימים, ועושה כמה צדקות, ומשיא כמה יתומות, אבל היה רודף אחר השררה, ובא אצל המתבודדים שהגיעו אל מעלת הנבואה, ואמר אל הגדול שבהם, אדוני בחסדך הודיעני טעם זה, למה אחר שעשיתי כל מעשים טובים האלו, למה לא זכיתי למדרגת הנבואה לומר עתידות כמוך. אמר לו, קח לך כיס מלא אגוזים ותאנים, ותלהו על צוארך, ולך אל רחוב העיר בפני גדולי העיר ונכבדיה, וקבץ נערים, ואמור להם, הרוצה שאתן להם תאנים ואגוזים, יבוא ויכה אותי בידו על צוארי, ואחר כך על לחיי, ואם כן תעשה פעמים רבות, שוב אלי, ואני אדריךך בדרך השגת האמת. אמר לו אדוני, ואיך יתכן זה לאיש נכבד כמוני. אמר לו, וכי דבר זה גדול בעיניך, אין זה אלא הדרך הקלה שתצטרך לעשות אם תרצה שנפשך תראה אור האמת, מיד עמד והלך לו בפחי נפש" (שערי קדושה, חלק ד, בתוך: כתבים חדשים לרבנו חיים ויטאל, ירושלים תשמ"ח, עמ' ד).

סיפורים מעין אלו כבר נאספו בספרד במאה הי"ב ממסורת הזכמי המיסטיקאים הסופיים. הם נמצאים, למשל, בספר "חובות הלבבות" לר' בחיי אבן פקודה ובפירוש הרמב"ם לפרקי אבות, שהיו נפוצים מאד. אחריהם קיבץ מעשיות כאלה המקובל בן המאה הי"ג, ר' יצחק דמן עכו, הידוע בספרו "מאירת עיניים". בצפת אוספם בשקדנות ר' אליהו די וידאש, בספרו "ראשית חכמה". חיבור אנתולוגי מוסרי זה היה ספר יעץ ועזר לדורות של דרשנים, והשפיע על הופעת אנתולוגיות נוספות כ"שני לוחות הברית" מאת ר' ישעיה הורוויץ, ו"שבט מוסר" לר' אליהו הכהן האתמרי.

ספרות המקובלים כללה תורות, עצות או הוראות מעשיות, כוונות ונוסחי תפילות הקרויות "הנהגות" ו"תיקונים". שני בתי מדרש של מקובלים בלטו במיוחד: האחד של ר' משה קורדובירו (רמ"ק), והשני של ר' יצחק לוריא (האר"י). קורדובירו חיבר כמה וכמה חיבורים. הגדול שבהם הוא פירושו הענק לספר ה"זהר" בשם: "אור יקר", שהולך

זפרו הידוע ביותר של משה
קורדובירו (הרמ"ק), מראשוני
חבורת המקובלים בצפת.
זספרו "פרדס רמונים" הוא
יסה להסביר את תורת
הנסתר בצורה יסודית

ונדפס רק בדורנו בעשרות כרכים. הוא השאיר בכתבי יד גם חלק מפירושו הקבליים, כמו הביאור לחלק מסידור התפילה שנדפס לראשונה במאה הי"ט בשם: "תפילה למשה". ספר יסוד מרכזי ללימוד הקבלה שכתב הוא "פרדס רימונים", אך ספר זה לא זכה לתפוצה רבה מאז שנדפס לראשונה. כך גם ספר מוסר קטן שכתב בשם "תומר דבורה". הדבר מפליא, שכן במאה השבע-עשרה תורת קורדובירו נפוצה בקרב מקובלי מרכז ומזרח אירופה יותר מתורת האר"י.

מקובל היה לחשוב שקורדובירו לא חידש הרבה אלא רק סיכם את הקבלה עד זמנו והושפע מסגנון כתיבתו של הרמב"ם. חשיפת כלל כתביו הביאה למסקנות חדשות לפיהן הוא פיתח הבנה מעמיקה ומיתית של סוד התורה כחלק מסוד האלוהות. הוא גם הרחיב והעמיק במושג "הצמצום" ויצר מצע להופעתו כחלק מרכזי במיתוס הלוריאני.

ר' יצחק לוריא (האר"י), ששהה בצפת בסך הכל שנתיים 1570-1572, סחף אחריו את לומדי הקבלה ויצר חוג סגור של תלמידים שהתחייבו בחתימת ידם על "שטר התקשרות" שלא להפיץ את תורתו. אך בכל זאת תורתו נפוצה. לפי האגדה שבשבחי

ס פ ר

עץ חיים

חלק ראשון

זה ספר התורה אשר חיבר הרב הגדול האלהי הרב חיים וויטאל זל"ה זי"ע כפי מה שקבל מפי רבו המקובל האלהי בוצינא קדישא הרב רבינו יצחק לוריא אשכנזי כפי הקבלה האמיתית שקבל מפי אליהו ז"ל ומה לנו לספר בשבחים, הוגה מכמה ספרי עץ חיים הן מאלה בדפוס והן מכמה ע"ח כח"י שונות מוגהים ומסודרים על נכון הגה"ה מזוייקת הדק היטב בכל מה דאפשר. ועוד עשינו מעלות בקודש מוסיף על הראשונים טובות כפולות פירושים יקרים והגהות מפו מסולאים אשר ממש פנים חדשות כאו לספר הקדוש הזה.

ותקנות גדולות שנו כאן

- (א) מהרב הגדול רבן של ישראל מהר"ם מטרנאן זל"ה"ה מחלופי גרסאות ותיקון חלשון במקום הצריך תיקון ושמונו הכל במקום הסייך.
- (ב) השמש ר"ת שלום מזרחי שרעבי והוא הגהות וביאורים על ספר עץ חיים מהרב הקדוש המקובל האלהי מר"ה שלום שרעבי זל"ה"ה והנם נדפסות בספרו הטהור הכי קרא שמו אמת ושלום וזאת עשינו דזכינו שטרא לבי תרי והדפסנו כל הנוסחאות בנ"א עם חצאי לבנה הכל כמו שנדפס בעיר סאלוניקי שנת תר"ה לפ"ק וביתר שאת הדור כלול יופי בנוי לחלפיות כאשר עיניכ לנזכר יביטו.
- (ג) ואת גם זאת לא מנענו הטוב מלהדפיס באחרונה תשלום הספר נהר שלום של מורינו הרש"ש זי"ע אשר לא הובא בפנים העץ חיים הלזה לא יחסר כל בו.
- (ד) ושלמות יקר תפארת קדושת הספר הזה והדפסנו בסופו הספר היקר חסדי דוד והוא קיצור מרוב עניני ע"ח הפלא ופלא.
- (ה) ספר היקר יפה שעה והוא פירוש יקר על ספר עץ חיים מהרב הקדוש המקובל האלהי מר"ה שלמה זל"ה"ה והוא כהן לאל עליון שיופיע בסוף חלק שלישי.
- (ו) הגהות ומראה מקומות מבעל המחבר ספר מעלות הסלם על תיקוני הזהר שליט"א.

שנת כ"י תורתך שעשועי לפ"ק

שער ספרו של חיים ויטאל "עץ חיים", המביא את תורת האר"י

האר"י, חלה ר' חיים ויטאל ומבקשי תורת האר"י שכרו המוני מעתיקי כתבי יד שבתוך כמה ימים — בעוד שדעתו של ויטאל ניטשטשה עליו, העתיקו את הכתבים שרשם מפי האר"י. שבחי האר"י נפוצו באגרות וסיפורי מעשיות ויצרו דגם לכתיבת שבחי שבתי צבי, ר' ישראל בעל שם טוב ור' חיים יוסף דוד אזולאי (חיד"א), שחיו אחריו. אלה עוצבו באופן שספרות חיי קדושים (האגיוגרפיה) עוצבה מימים עברו ועד ימינו. לאיש היו תכונות מופלאות וכשרונות מיוחדים שאין דומה להם. יכולת ניבוי וחיזוי עם יכולת אבחון וריפוי. מומחיות בכל החכמות ובכללן חכמת שרטוטי כפות הידיים וחכמת תווי הפרצוף. ביכולתו היה להוריד נשמות מתים ולתקן נשמות תועות ונודדות. תורתו רובה ככולה לא נכתבה על-ידו, אלא בידי תלמידיו, שהתחייבו שלא להפיצה ובראשם ר' חיים ויטאל. עד סוף המאה הי"ח רוב תורותיו נפוצו בכתבי יד בחוגים מעטים שקסמו וכוח השפעתם הוקרן עליהם. לרבים מהחכמים שהשתתפו בחוגים אלה היו חסידים אשר קיבלו על עצמם מנהגים שנבעו מן התורות, למרות שלא ידעו את טיבן, שכן גדולים וחכמים אחזו בהם. דהיינו, ראשית הפצת קבלת האר"י התבטא

בהפצת מנהגיה. לעומת זאת, תורותיה הודפסו מאוחר. כזה היה גורל הקובץ "עץ חיים", וקבצים בשם "שמונה שערים", אשר הראשון שבהם "שער היחודים" נדפס בשנת 1783, ושאר השערים נדפסו במאה הי"ט בירושלים ובשאלוניקי.

האר"י ייסד מיתוס חדש על חיי האלוהות שהיה בה מלכתחילה קורטוב של רוע עוד בטרם נבראו עולמות ונשמות. בנסותה להיפטר מטיפת הרע תוך צמצום עצמה לתוך עצמה, חלה תקלה – "שבירה" – בלשון הקבלה הלוריאנית, וניצוצות אלוהות נפוצו בתוך החלל שיצרה לתהליך היטהרותה. האדם נברא בידי האלוהים לשם שליחות, לעזור לאלוהות לתקן את השבירה, כמעין רפאות של כלי חרס שנשבר. עם האדם נבראו נשמות כל צאצאיו לדורות – כחלק מישות האור העליון. ניצוצות של נשמות אלה נפוצו לכל עבר עם כלי אור אלוהות שבורים וניצוצותיה, כאשר חטא האדם – חטא גן העדן, במקום למלא מצוות אדונו ולעזור במלאכת תיקון האלוהות. מאז ועד ליום הגאולה על האדם לאזור כוח ולעבוד את האלוהים כתהליך תיקון השבירה האחרונה. אופי העבודה נקבע בהלכה ובריטואלים מיוחדים נוספים שייסדו המקובלים הלוריאנים. ריטואלים אלה נרשמו ככוונות וכתיקונים, דהיינו, הנחיות לריכוז הנפש ותפילות מיוחדות שנפוצו למן המאה הי"ז ובעיקר בסופה. מקור השפעתם קשור לכך שהשבתאים מצאו בהם עניין. לא הם עשו תעמולה לשבתאות, אלא השבתאים הם שהפיצו את שמם ברבים.

המחקר בשנים האחרונות העלה, כי כמה מקובלים מחוץ לצפת יצרו, דור קודם לו, חלק מהתשתית לתורתו. מדובר בעיקר בחוג המקובלים שפעלו בירושלים, ובמרכזו ר' יוסף אבן צייאח ור' יהודה אלבוטיני. אלה כתבו והשפיעו ביצירת מושג ה"צמצום", תורת הרע, וסולם העליה של האדם החפץ לדבוק באלוהות.

לתאור חיי הנפש ומסעותיה בין הגוף, בו נכלאה בעולם הזה לאוצר הנשמות בעולם הבא היתה עדנה. תורת גלגול הנשמות שביטויה המוקדם העיקרי ב"מדרש הנעלם" שבספר ה"זהר", עברה שינויים ופיתוח אצל מקובלי צפת ובמיוחד בקבלת האר"י. לכל נשמה בעולמנו נמצאת משפחת נשמות בעולם הבא והיא היא שורש נשמתו. ליחוס נשמה זה אין קשר למשפחה הממשית המסוימת בעולמנו. רק צדיקי הדור כר' יצחק לוריא או ר' חיים ויטאל יכלו לסמן ולהגדיר לכל איש ואיש את שורש נשמתו.

פריחת הקבלה וספרותה גרמה לשקיעת העניין בפילוסופיה. זו שאינה תלויה בדת מסוימת וכביכול שיתפה בחיי רוח יהודים, נוצרים ומוסלמים קודם הגירוש, נתפסה עכשיו כמקסם שווא. היהודים שזכר אסון הגירוש לא מש מהם, אימצו את תורת הסוד על הסבריה כמקור הרע בעולם. שליחות היהודי היתה עבורם תחליף הגותי לעיסוקם בפילוסופיה לפני הגירוש. לכן, אין ביצירה הספרותית בצפת אלא השפעה שולית ביותר ללימוד הפילוסופיה.

לבסוף נזכיר את פייטני צפת שכתבו פזמונים ושירים המבוססים על סודות הקבלה. הראשון שבהם, ר' יצחק לוריא (האר"י) ושלוש שיריו הכתובים ארמית כמעין לשון "זהר", לכבוד שלוש סעודות השבת. אחריו יזכר ר' ישראל נג'ארה, שאוסף שיריו זכה ונדפס בצפת בשם "זמירות ישראל". נעימותיו נתחבבו מאד על הספרדים והאשכנזים כאחד ובראשם הזמר לשבת "יה ריבון עלם ועלמיה", שאומץ ברוב קהילות ישראל. אך רצה הגורל שלכמה משיריו נתפסו בהתלהבות השבתאים דווקא במאה הי"ז, ואולי משזו הוכרה ככת כופרת נבלמה הפצת שיריו.

הידוע מבין פייטני צפת הוא ר' שלמה אלקבץ, שחיבר גם ספרי דרוש וביאור "מנות הלוי", לכבוד נישואיו ונדפס רק לאחר מותו. איילת אהבים – על שיר השירים, ושרש ישי – על רות.

פיוטו הידוע ביותר המושר בכל קהילות ישראל כחלק מקבלת שבת הוא "לכה דודי לקראת כלה", שזכה לאחרונה למחקר מיוחד על משמעותו המיסטית. האמת היא שרוב יצירתם הספרותית של חכמי צפת נפוץ מעט בימיהם ובתקופות מאוחרות, בין שתהיה זאת ספרות שאלות ותשובות או ספרות מוסר וקבלה. אך דווקא נשמות בעלות שאר רוח נזקקו לספרות הצפתית והשפעתה היתה רבה למן היום שנפוצה בכתבי יד ובדפוס. לא כל חוויה רוחנית עמוקה מולידה מיד בהכרח ספרות המתעדת ורושמת אותה. כך התנועה החסידית מייסודו של ר' ישראל בעש"ט, משכה רבים ונגעה בעומק נשמתם בתורות, הנהגות וסיפורים שנפוצו בעל פה במאה הי"ח. אלה הועלו על הכתב רק שנים רבות אחרי ההתרחשות עצמה. לעומת זאת, בצפת של המאה הט"ז החוויה הנפשית והמתח הקשור בציפיות הגאולה, עודדו רבות את הכתיבה. בעלי הלכה, דרשנים ופייטנים ניסו לשנות את ההיסטוריה באמצעות כתביהם, מיד לאחר שהתגבשו בתודעתם, באופן שאין דומה להם בכל תולדות ישראל.

ביבליוגרפיה

- י. כ"ץ, "מחלוקת הסמיכה בין ר' יעקב בירב והרלב"ח", ציון טז (תשי"א), עמ' 28-45.
- מ. בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א.
- ר.צ. ורבלובסקי, רבי יוסף קארו בעל הלכה ומקובל, ירושלים תשנ"ו.
- י. דן, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים תשל"ה.
- מ. פכטר, ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הט"ז ומערכת רעיונותיה העיקריים, ירושלים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשל"ו.
- י. הקר, "הדרשה הספרדית במאה הט"ז – בין ספרות למקור היסטורי", פעמים 26 (תשמ"ו), עמ' 108-127.
- ג. נגאל, סיפורי דיבוק בספרות ישראל, ירושלים תשנ"ד.
- י. חיות, "דרך לא מקובלת? מיסטיקאיות יהודיות באספקלריה של ספר החזיונות לר' חיים ויטאל", ציון סג (תשס"ב), עמ' 139-162.
- ב. זק, בשערי הקבלה של רבי משה קורדובירו, ירושלים תשנ"ה.
- י. תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, ירושלים תש"ב.
- ר. קימלמן, "לכה דודי" וקבלת שבת – המשמעות המיסטית, ירושלים תשס"ג.

תעשיית האריגים בצפת

במאה השש-עשרה

עמנואל דמתי

במאה ה-16 התפתחה בצפת תעשיית אריגים, שהתבססה על מקורות המים בנחל עמוד. עולי ספרד הסבו חלק מטחנות הקמח שהיו בנחל למבטשות צמר, בהשתמשם בשיטות שהביאו מארצות מוצאם. הם שמרו על קשר עם קהילות תורכיה ויוון ושיווקו בעזרתן את מוצרי הצמר המשובחים שייצרו בצפת.

תעשיית הצמר הממוכנת איפשרה ליצא אריגים באיכות גבוהה ובכמויות גדולות, אך לצידה היתה גם תעשייה ביתית מסורתית, שייצרה אריגים לשימוש מקומי. התפתחות תעשיית הצמר בצפת דווקא, קשורה לכך שמגורשי ספרד הביאו עמם תעשייה זו, וכן לעובדה שצפת שכנה סמוך לנחל עמוד, שהצטיין במקורות מים שופעים יחסית. השיפוע המתון של הנחל והזרימה הרצופה של המים במשך רוב ימות השנה, הכשירוהו להקמת מבטשות צמר ממוכנות. במקום היו כבר טחנות קמח רבות, שהוסבו למבטשות על-ידי שינוי טכני לא מסובך.

לפנינו שילוב מוצלח של נתונים גיאוגרפיים ותהליכים היסטוריים, שהביאו להתפתחות תעשייה, שהגיעה לשיאה במאה ה-16 – בימי "תור הזהב" של צפת. באותם ימים שקק הנחל חיים ופעלו בו טחנות קמח לצד מבטשות צמר.

בניין המבטשה בנחל עמוד

צפת ירדה מגדולתה בתקופת שלטונו של הסולטאן מורד השלישי (1574-1595). כמוסלמי קנאי, הוא הצר את צעדי היהודים וצמצם את זכויות היתר שניתנו להם על-ידי קודמיו, עד לביטולן המוחלט, עובדה שפגעה גם בתעשיית הצמר.

תעשיית הצמר בצפת נפגעה גם ממחירי היצף של המוצרים מאירופה. היא לא עמדה עוד בתחרות, והצטמצמה בהדרגה עד לחדלונה בראשית המאה ה-17. שקיעתה של תעשיית הצמר בצפת הביאה לשינויים במבני המבטשות ולהסבתן לטחנות קמח רגילות. יש להניח שלא כל הטחנות פעלו בעת ובעונה אחת. חלק מהן ניטש במרוצת השנים והתמוטט, ורק שרידים מעטים נותרו בשטח. מהן ששוקמו שוב ושימשו כטחנות קמח מאות בשנים.

בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, שופצו תשע טחנות ונבנתה מערכת אמות מים חדשה מבטון. ברם, מקורות אנרגיה חדשים כמו מנועי דלק, דחקו את טחנות הקמח, שהופעלו בכוח המים, והן יצאו בהדרגה מכלל שימוש ונהרסו. טחנות הקמח הוקמו מעתה בעיר, וחסכו את הטורח שבהובלת הגרעינים וטחינתם בנחל. אחר כך חלה התפתחות נוספת וגבר הביקוש למוצרי מאפה מוכנים מקמח, והתלות במקורות המים של נחל עמוד ובשיטת הטחינה המסורתית בטלו מן העולם. לאחר קום המדינה צומצם השימוש בטחנות המים בהדרגה גם בכפרים, והן ניטשו לגמרי.

כיום נחל עמוד הוא שמורת טבע ומטיילים רבים פוקדים אותו. בעבר נשמעו בו קולות המולה מסוג אחר, קולות אדם ובהמה שעבדו בגנים שלאורך הנחל, הלמות פטישי המבטשות וחריקת אבני הריחיים וקול שכשוך המים הרבים, אך כיום שרידי טחנות המים הולכים ומתמוטטים. אמות המים נסתמות ומי המעיינות נשאבים בצינורות. מן הראוי לשמר ואף לשחזר את שרידי הטחנות והמבטשות שבנחל ולהחיות בכך נכס תרבותי חשוב ומרכזי בתולדות צפת.

לתולדות תעשיית הצמר בצפת

תעשיית הצמר הגיעה לצפת במאה ה-16 עם עלייתם של גולי ספרד. המים בנחל עמוד שימשו מקור הכוח היחיד לתעשייה זו. המתקנים פעלו על עקרון נפילת המים בארובה, שהגדילו את כובדם פי כמה, והפעילו את טחנות הקמח ואת המבטשות. הסבת הטחנות למבטשות נעשתה על-ידי החלפת אבני הריחיים של טחנות הקמח בגלגל שיניים שהניע את מנגנון פטישי המבטשה לסרוגין.

גידולה המהיר של הקהילה היהודית בצפת והתפתחות תעשיית הצמר משתקפים היטב במקורות. דוד די רוסי שעלה לצפת בשנת 1535, כתב את רשמיו למשפחתו בגולה: "ומלאכת הבגדים מתרבה בכל יום ואומרים כי יותר מט"ו אלף קריסיאי (אריגים, בגדים) נעשו בצפת בזאת השנה, מלבד הבגדים הגבוהים, ויש מהם שעושים מהם טובות, כמו אותם שבאים מויניציא, וכל איש ואשה שיעשה בצמר בכל מלאכה ירוויח מזונותיו ברווח".

הרווחה הכלכלית תרמה להתפתחות המרכז הרוחני בצפת, וגדולי הפוסקים נדרשו לבעיות הקשורות לתעשיית הצמר בעיר. ר' חיים ויטאל מזכיר את מתקני תעשיית הצמר שבנחל עמוד: "בהגיעך למטה בהר, יש שם באטאן אחד שמתקנים בו הבגדים, והוא הבאטאן היותר גדול אשר בנהר ההוא".

הצמר המקומי לא הספיק והיה צורך ליבא צמר גולמי, כעדות מכתביו של ר' משה טראני (המבי"ט) אב בית הדין, לאחר מותו של ר' יוסף קארו: "ראובן שנתן צמר... בידי ד' אנשים שיוליכו לצפת תובב"א וימכרו כפי אשר יראה בעיניהם", או "ראובן קנה משמעון ל"ג שקי צמר".

תהליך ניקוי הצמר ושטיפתו נעשו במי נחל עמוד. התעשייה היתה מבוססת בעיקר על בתי מלאכה קטנים עם מספר שותפים, ולעתים נתגלעו ביניהם סכסוכים. ר' יוסף קארו מספר בספרו "אבקת רוכל" על מקרה שנדרש לפסוק בו בסכסוך בין שותפים בבאטאן. מקרה דומה הובא גם בפני המבי"ט: "נשאלתי על באטאן אחד שהוא של ב' שותפין או ג'. היאך יתנהגו בו? אם יחלוקו לזמנים או ישכירו אותו לאחרים". ובמקרה אחר: "ראובן נתן לשמעון האורג מטווה לאורג ושמעון נתנו ללוי, אורג אחר שלא מדעת ראובן... ואחרי שארג לוי הבגד, תובע ראובן משמעון כי הבגדים שארג הוא לו". מכתבי המבי"ט ניתן ללמוד, שחלק ממתקני המים שבנחל לא היו בבעלות יהודית: "ראובן שכר בית ריחיים של מים (טחנת מים) שהיו של הוואקיף לעשות באטאן, זה כמה שנים. ובנה בו כיפה ועשה בו כל הצריך לתיקוני הבאטאן, לבטש בו הבגדים, ונתפטר עם המשכיר (המוסלמי) לפרוע לו שכירות כל שנה. ועתה רוצים בעלי הוואקיף להעלות (דמי) השכירות".

בספר שבחי האר"י מסופר שרבי משה גלאנטי, שעסק בתעשיית הצמר, בא פעם אל האר"י. האר"י אמר לו שיש עליו "ספק גזל". נחרד רבי משה גלאנטי, שב אל ביתו, לבש שק ואפר כדרך בעלי תשובה, אסף את פועליו ושאלם אם הוא חייב להם כסף. כולם השיבו בשלילה. הניח לפנייהם ממון רב ואמר להם: "קחו לכם כל אחד מכם מה שתמצאו". מבין הנאספים היתה "כי אם דווקא אשה אחת שלקחה שתי פרוטות". שב רבי גלאנטי אל האר"י וזה השיבו: "כבר עבר והסיבה היא שהאשה טווה יותר דק ויש לה יתרון בשכרה".

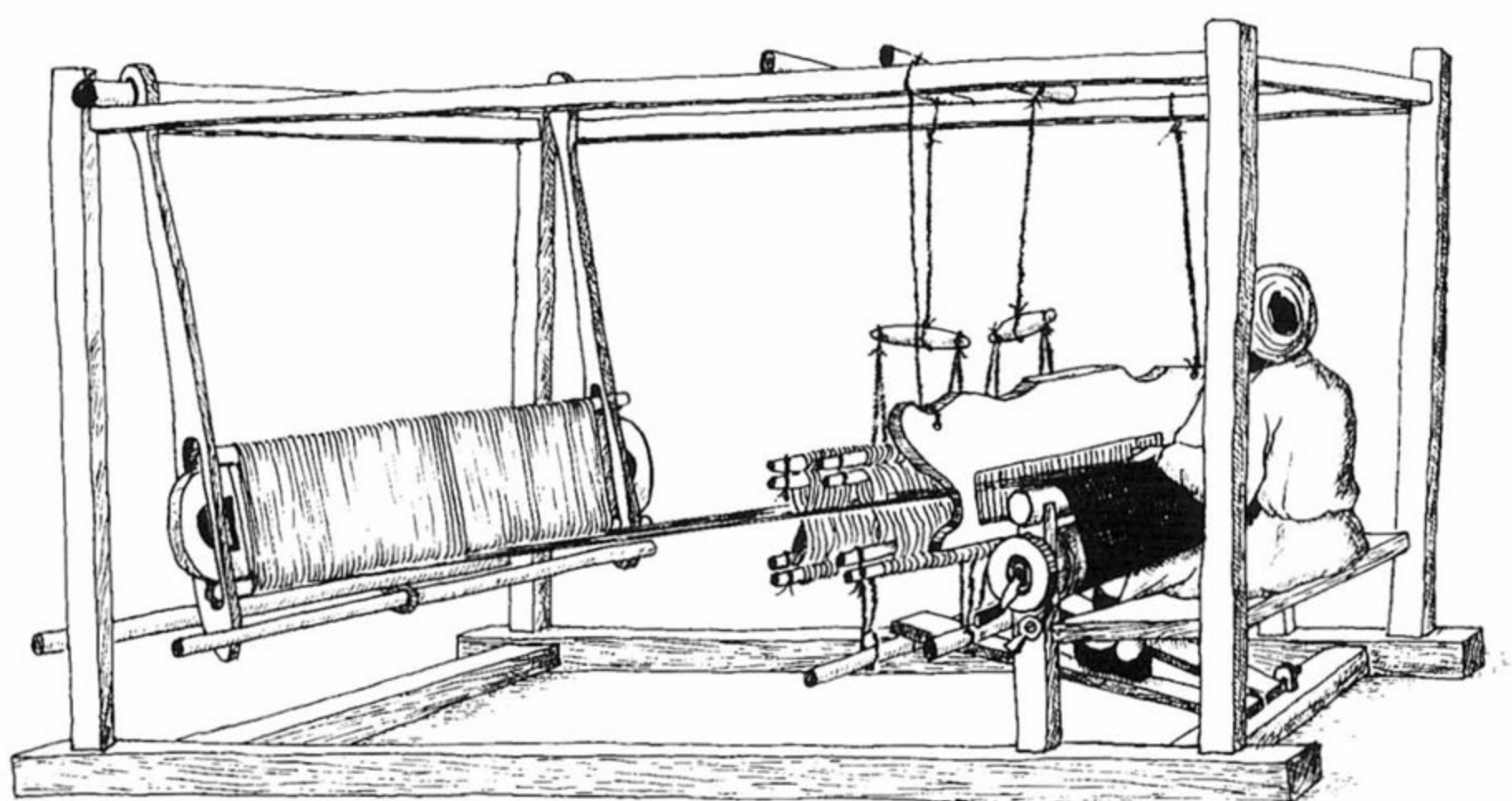
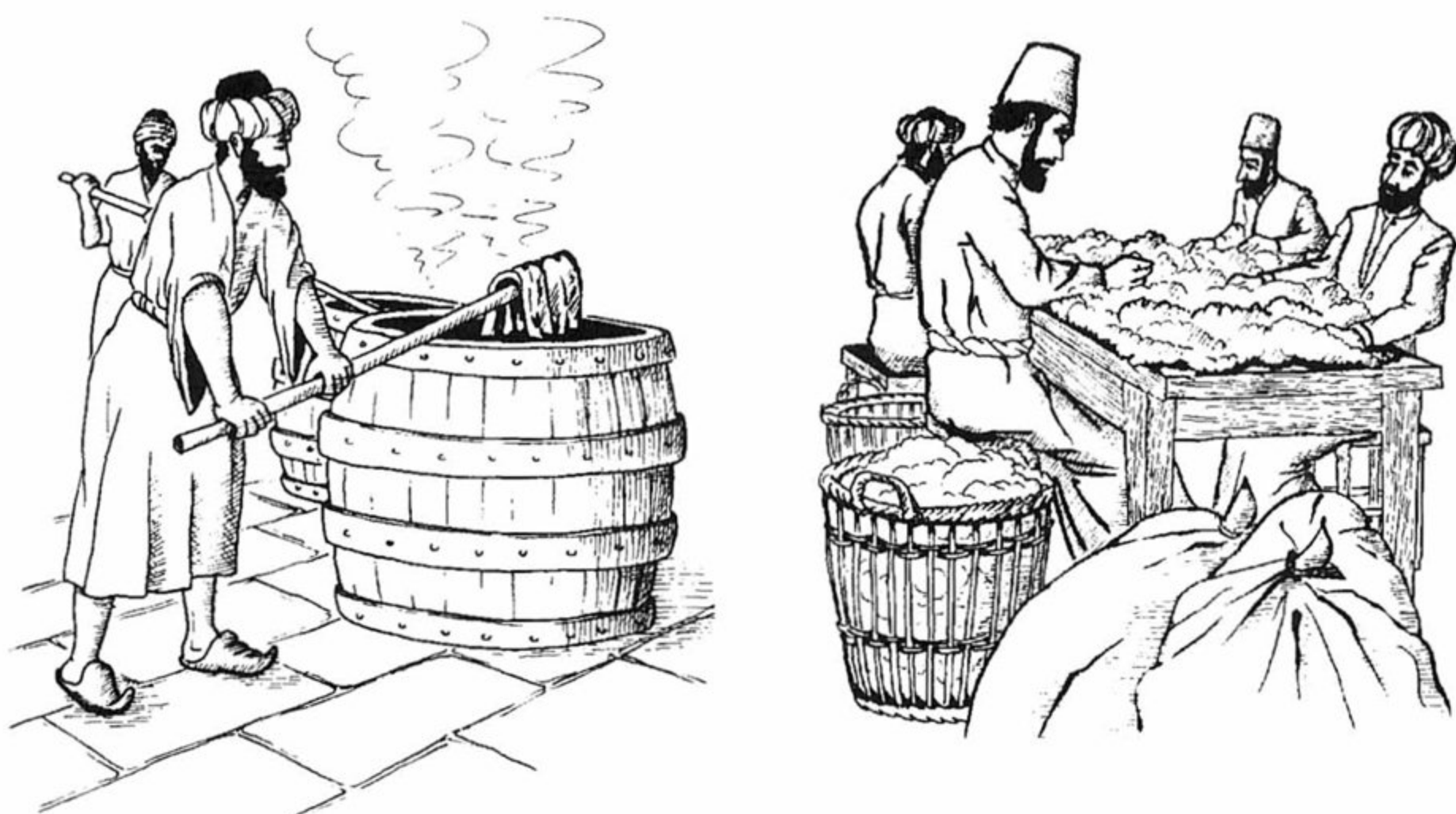
על סוחר שנסתבך בכספים אומר המבי"ט: "והיה חייב חובות הרבה מקימאש (בערבית: אריג) ובגדים שהיה מוכר".

תהליך ייצור האריגים

תהליך ייצור האריגים כלל שלושה מרכיבים: הצמר, הצביעה ומלאכת העיבוד. הצמר ששימש את התעשייה בצפת יובא ברובו מארצות הבלקן. הובלתו ארכה כשלושה חודשים, בדרך כלל מאלול עד חשוון. האוניות פרקו את מטענן בצידון, ומשם הובל הצמר לצפת על גבי בהמות.

מחירי הצמר השתנו בהתאם לכמות ולמקום הקניה: גיזת כבש אחת במשקל של כ־2 ק"ג, נמכרה במקום הגז כלומר, בארצות הבלקן, ב־2.5 לבנים. שק צמר במשקל של כ־125 ק"ג נמכר במקום הגז ב־175 לבנים. שק צמר בצפת נמכר ב־640 לבנים. בצפת השתמשו בשלושה צבעי יסוד, חלקם מיובאים ואחרים מייצור מקומי: כחול (ניל, אנדיגו, איסטיס), אדום (רוסיא, קרמז) וצהוב (פוטשיקי). הכחול היה הצבע העיקרי בתעשיית הצמר בצפת.

הפעולות הקשורות בייצור הצמר נקראו – "מלאכה". בצפת הצטמצמו פעולות אלה בשל העובדה שהצמר הגיע מעבר לים כבר לאחר מיון ושטיפה. הצמר נמסר לבעלי מלאכה שונים לניפוף, סירוק וטוויה.

שלבם בתהליך ייצור האריגים: מיון הצמר לאיכויותיו (למעלה מימין);
צביעת האריג בחביות צבע מחוממות (למעלה משמאל); אריגת יחיד בנול ביתי (למטה)

כושר הייצור של תעשיית הצמר בצפת נאמד על-ידי דוד די רוסי בשנת 1535 ב־15,000 קריסיאי (בגדים) לשנה. בנוסף, ייצרו גם בגדים גבוהים ורחבים, שרמתם היתה משובחת "כמו אותם שבאים מויניציא".

יהודי צפת שמרו על המונופול של תעשיית הצמר. בעלי ההון מימנו את רכישת חומרי הגלם השונים והלוו כספים לבעלי מלאכה ולסוחרים. הם לא עסקו בייצור מוצרי הצמר, אלא מכרו את חומרי הגלם, או שהעסיקו סוכנים – "מתעסקים בצמר", שטיפלו בכל שלבי הייצור, תמורת שכר טרחה. גובה השכר היה כרבע ממחיר המוצר המוגמר. היו גם סוחרים שמימנו מכספם את עסקיהם, או שלוו את הסכומים הדרושים. העסקות כללו בדרך כלל משקיעים קטנים מקרב האוכלוסייה היהודית. לעתים נוצרו שותפויות של מספר סוכנים לשם גיוס ההון הדרוש.

גידול האוכלוסיה היהודית בעקבות גלי העליה מספרד, העלה בהתמדה את כושר הייצור. אומדן הייצור בשיאו, בשנת 1570 בערך, הגיע לכ־400,000 אמה של קריסיאי (אריג צר) ו־150,000 אמה בגד רחב. לצורך זה נדרשו כ־500 גולים וכ־300 טון צמר לשנה. כלומר, כמטען אוניית צמר אחת. המכירה השנתית של בדי הצמר מצפת הסתכמה בכ־600,000 פלורנים.

תעשיית הצמר והבגדים דרשה ידיים עובדות רבות, למן השטיפה והטוויה ועד לאריגה ולבטישה. מספר העובדים בתעשייה נאמד בכ־7,500 איש. כמקובל באותם ימים בצפת, מכל משפחה עבדו שניים או שלושה בתעשיית הצמר. לפי ההערכה מנתה צפת בשיאה כ־15 אלף נפש. הנוסע היהודי התימני יחיא אל ד'הרי, שביקר בצפת ב־1567, מעיד, שהיו בה 14,000 יהודים.

לאחר המיון עבר הצמר שטיפה וניקוי והושרה במיכלים, להסרת הזוהמה והשומנים שדבקו בו. השטיפה האחרונה נעשתה במים חיים להרחקת כל חומרי הניקוי והתרכובות הכימיות שנתהוו במהלך השטיפה. השטיפה היתה חיונית לשלב הצביעה שבא אחריה. צמר מלוכלך זיהם את חומרי הצביעה ומנע צביעה אחידה של הסיבים. שלב הצביעה לא היה חלק מתהליך הייצור. ככל שחומרי הצביעה נעשו יציבים יותר ולא היה חשש דהיה, עברה הצביעה לשלבים הראשונים של הייצור, כלומר, לפני הטוויה או לאחריה. כך התקבלו חוטים בשלל צבעים, אשר נתנו בידי האורגים אפשרויות לגיוון הבד בחוטי שתי וערב צבעוניים ולקבלת מוצר עשיר יותר. אריגים אלה, שהיו מלאכת מחשבת, היו היקרים ביותר בתעשיית הצמר.

הצביעה בנוזל חם גרמה לליבוד קל של הצמר ולהיווצרות גושי צמר. על מנת להתירם, נעשתה פעולת ניפוף הצמר על־ידי חביטה בענפים רכים. הצמר הונח על שולחנות עבודה מיוחדים עשויים לוחות עץ דקים, או קנים סדורים זה בצד זה ברווחים קטנים.

פעולת הניפוף הכשירה את סיבי הצמר לסירוק, שנעשה כדי לטוות חוטים בעובי אחיד. הסיבים יושרו ונמתחו בקווים ישרים ומקבילים ונשזרו אחר כך לחוט דק ואחיד. בעת פעולת הסירוק הזליפו מעט שמן על הצמר, שהתייבש בשלב השטיפה והצביעה. ריכוך הצמר והגמשת הסיבים, היו חשובים בשלבי הטוויה והאריגה.

הטוויה היתה אחת הפעולות החשובות בתהליך עיבוד הצמר. בתעשייה הביתית נעשתה הטוויה בעזרת פלך, שהופעל בידי האשה בתנועות גלגול על ירכה, תוך משיכת סיבים מחבילת צמר שבחיקה. בעזרת הפלך התפתל החוט לעובי הרצוי ואחר כך נכרך על מוט הפלך. הפלך הופעל בעזרת גלגל וידית, שהגדילו פי כמה את סיבוביו. הפלך היה קשור לגלגל באמצעות רצועה שקיצרה את משך הטוויה. החוט המוכן נשמר על גבי סלילים לשימוש האורגים.

האריגה חייבה פעולת הכנה חיונית של מתיחת חוטי השתי בנול. מספר חוטי השתי ורוחב הנול קבעו את רוחב יריעת האריג. באריגים צבעוניים שולבו זה חוטי שתי מגוונים במידה הדרושה. חוטי השתי הושחלו דרך "עיניים" של חוטים, ערוכות בשני טורים. מחצית מחוטי השתי הושחלה בטור הראשון והמחצית האחרת בטור השני. תנועת טורי "העיניים" למעלה ולמטה, יצרה רווח בין חוטי השתי הסדורים בשתי שורות. ברווח זה הושחל חוט הערב לימין ולשמאל, כאשר חוטי השתי העולים ויורדים סוגרים עליו בתנועתם.

הנול התרומם וירד בכוח עבודת רגליו של האורג, שלחצו לסרוגין על דוושות שבתחתית הנול. אריגת יריעות רחבות נעשו בשיתוף שניים או שלושה אורגים.

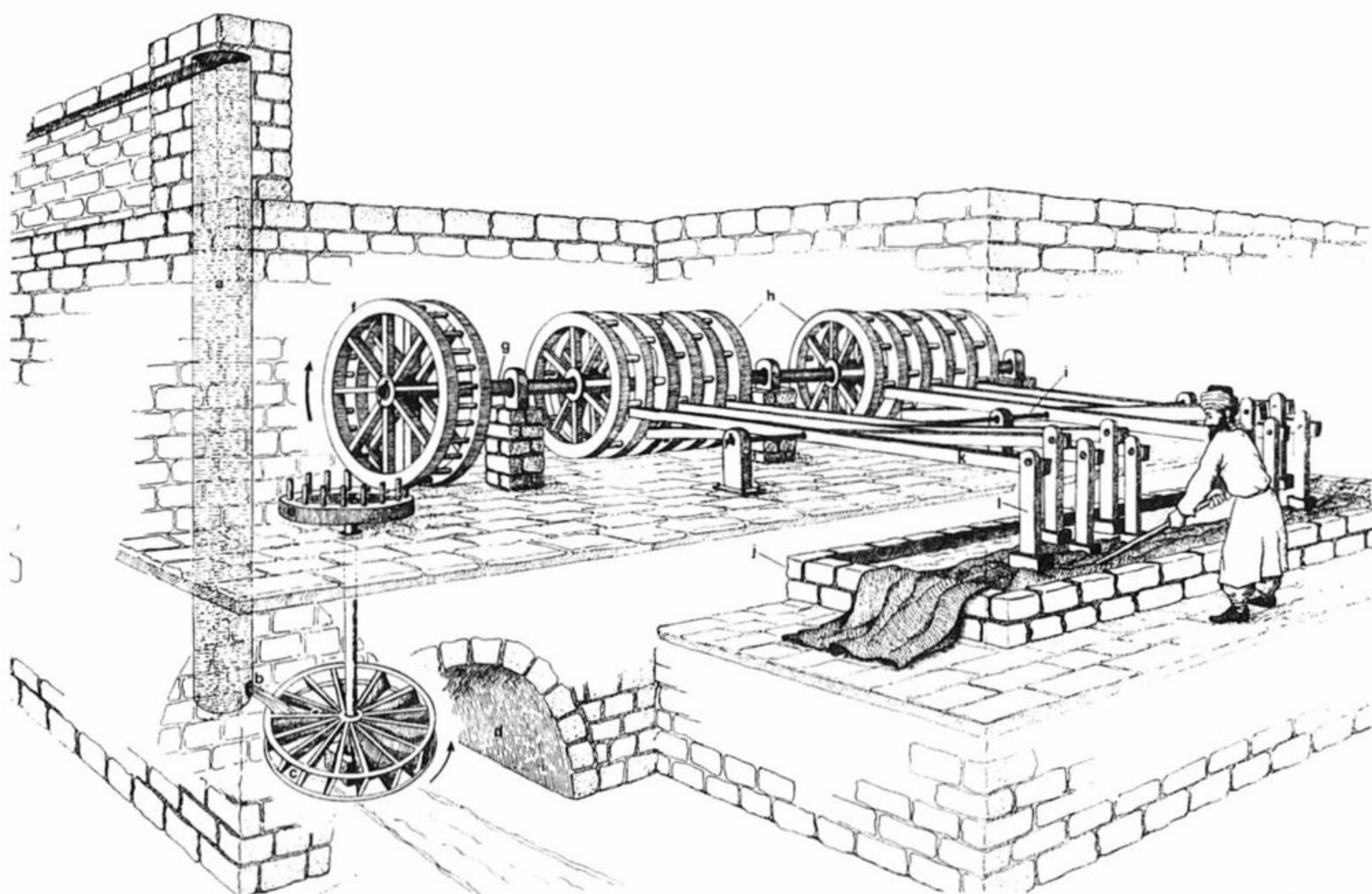
הבטישה והשטיפה

הבטישה היתה אחד משלבי הייצור הקשים והמפרכים בעיבוד הצמר. היא היתה כרוכה בעבודה מונוטונית רבה וצרכה כמויות מים גדולות. הבטישה היא שכלול שהוכנס בשלב הגימור בתעשיית הצמר. היא נעשתה לאחר האריגה, כאשר יריעות האריג הגולמיות יצאו מן הנול לעיבוד נוסף, שנועד לשפר את האריג ולעצבו סופית. היריעות הובלו מבתי האריגה שבעיר אל המבטשות שבערוץ הנחל.

תהליך הבטישה כלל שלוש פעולות שטיפה: שטיפה במים חמים ובסבון, להסרת השומנים שבצמר ולכיווץ האריג לממדים הרצויים תוך צמצום הרווחים, שנותרו בין חוטי השתי והערב של הבד.

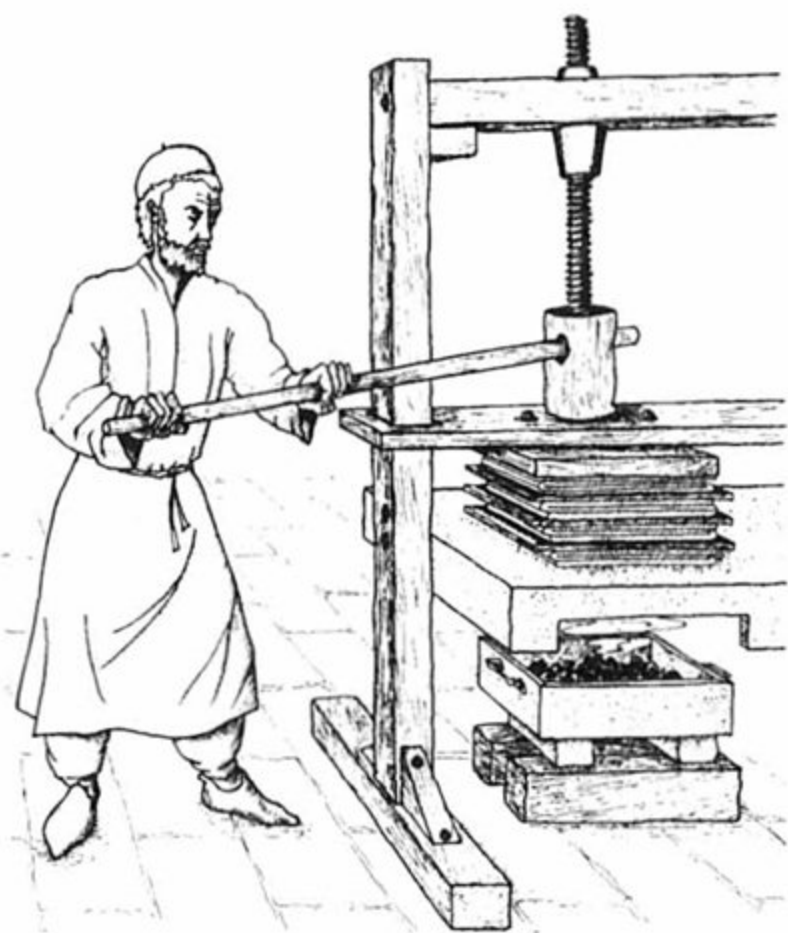
שטיפה שניה נעשתה במים מעורבים ב"עפר בטשים" ובמינרלים שונים, לספיגת שאריות השומנים. עפר בטשים הוא חומר עשיר בסידן שנחצב מסלע מקומי. במקומות שונים בערוץ הנחל, ליד טחנות המים, נתגלו חציבות בסלע המעידות על הפקת עפר בטשים במאה ה-16.

השטיפה במים חיים להרחקת שאריות הסבון והעפר, נעשו תוך בטישת הבגד (הכאה, דריכה) שהיה שרוי בנוזלים בתוך אמבטיות, בעזרת הרגליים, או באמצעות פטישי עץ.

הצעת שחזור של מבטשה המופעלת בעזרת ארובה

גיהוץ האריגים באמצעות מכבש וחום

תהליכי הגימור וההכנה לשיווק

השלבים הסופיים כללו קיצוץ והחלקה, ייבוש וקיפול ולבסוף גיהוץ האריגים. לאחר שטיפתם במים הם גורדו במסרקות מיוחדות על מנת להעמיד ולהזקיף את הסיבים החופשיים. אחר כך קוצצו הסיבים במספריים ארוכים, כדי לישר את האריג ולהחליקו. לאחר קיצוץ השערות נתלו היריעות לייבוש על קורות עץ. כדי לזרז את הייבוש היו אמצעי חימום שונים בחדרי הייבוש. אחר כך הורדו היריעות, קופלו בקפידה והוכנסו לגיהוץ שנעשה במגהץ דמוי מכבש. היריעות הונחו בין לוחות הגיהוץ ומתחת למגהץ הוכנס מגש ובו גחלים בוערות. האש חיממה את לוחות הגיהוץ, אשר כבשו את האריגים בלחץ הבורג והחליקו אותו בעזרת החום. לאחר תום תהליך עיבוד הצמר הועברו היריעות המגודחות לשיווק.

הטחנות בנחל עמוד כיום

הטחנות בנחל עמוד אינן פועלות עוד היום. האחרונות שבהן חדלו לפעול לאחר מלחמת הקוממיות. מהן שהיו הרוסות כבר בסוף המאה ה-19 ואחרות שוקמו והופעלו שוב ושוב עד לנטישתן. שאיבת מי המעיינות מונעת כיום מן המטייל לראות זרימת מים בנחל ובטחנות. שיקום מספר טחנות ושחרור חלק מכמות מי המעיינות, יאפשר הפעלה מחודשת של מתקני הבטישה והטחינה בשיטות המקוריות.

הטחנות המופעלות בכוח המים בנחל עמוד ויובליו נחלקות לשלוש קבוצות: טחנות

מירון, טחנות צפת וטחנות שונה.

טחנות מירון: שלוש טחנות הנמצאות בחלקו העליון של נחל מירון, סמוך לכביש עכו-צפת. הטחנות ניזונו ממי עין מירון ומזרימה בנחל. יתכן שהן פעלו רק בחורף.

טחנות צפת: קבוצה זו מונה 18 טחנות. חמש הראשונות, הנמצאות בערוצו התחתון של נחל מירון, ניזונו ממי עין יקים (עין א תינה). יתר הטחנות בנויות לאורך גיא הטחנות.

טחנות שונה: ארבע הטחנות בנויות לאורך הגדה המערבית של הנחל, כ-4 ק"מ דרומית לקבוצת טחנות צפת. קבוצה זו ניזונה ממעיינות החלק המרכזי של נחל עמוד (ואדי א-לימון) ובחורף גם ממי הגשמים והמעיינות העליונים.

טחנת אלכסנדר; אבני הריחיים כפי שהשתמרו מימי המנדט

הרעש בצפת בשנת תקצ"ז/1837

אלי שילר

בינואר 1837 פקדה את צפת רעידת אדמה קשה, שגרמה להרס רב ולאבדות בנפש וברכוש. בעיקר נפגע הרובע היהודי שהיה בנוי בצפיפות. כאלפיים איש מצאו את מותם ואלפים נפצעו. הארוע הטביע את חותמו לדורות והוא הונצח במשך זמן רב. בארץ-ישראל אין ברעש אדמה משום חידוש. אולם רק לעתים רחוקות התחוללו רעשים גדולים שהמיטו אסונות כבדים. על הרעשים האלו נמנו הרעש ההיסטורי הראשון בימי עוזיהו מלך יהודה (760 לפסה"נ) ורעש דומה שהתרחש בימי הורדוס, בשנת 31 לפסה"נ. מלבדם ידוע על כתריסר רעשים חזקים בתולדות הארץ. באחד מהם חרבה רבת עמון ובאחר נהרסה בעל בק שבלבנון. גם בזמן החדש פקדו את ארץ-ישראל רעשים, שהחמור שבהם היה בשנת 1927, שבו נגרמו נזקים רבים בעיקר בירושלים ובשכם.

צפת סבלה במיוחד מרעשים בהיותה שוכנת באזור הררי גבוה, לא הרחק מהשבר הסורי אפריקאי. בתיה נבנו במדרון משופע והוקמו כמדרגות זו על גבי זו. בעת הרעש הבתים העליונים התמוטטו ונפלו על אלו שמתחתם בזה אחר זה כבניין קלפים, והאנשים נקברו מתחת להריסות.

במאתיים וחמשים השנים האחרונות אירעו בצפת כמה מקרי אסון כאלה. רעש חזק פקד אותה בשנת תק"ך/1759. מספר ההרוגים היהודים לא ידוע בבירור, והוא מוערך בין 50 ל-165 נפש. באותה שנה, חודש לאחר מכן, התחולל שוב רעש שבו נהרגו כשבעים יהודים. שני הרעשים האלה הרסו כמעט את הישוב היהודי בצפת, שכן רבים מהתושבים ברחו והתיישבו בכפרים הסמוכים. בספרו "אהבת ציון" כותב ר' שמחה מדובנא כי כשביקר בצפת חמש שנים לאחר הרעש, מצא בה "רק ארבעים או חמשים בעלי בתים" במקום "שבעת אלפים בעלי בתים" שהיו בה מקודם. ל. א. פרנקל כותב בספרו "ירושלימה", כי כפי שמסרו לו זקני צפת "מתו מן היהודים שתי מאות וכל בתיהם התמוטטו והיו למעי מפלה, ושתיים עשרה בתי כנסיות הושמו לחרבה". בשנת תקפ"ב/1822 פקד את צפת רעש קל שלא גרם נזקים, ובשנת תקצ"ד/1834 היה רעש נוסף אשר לא גרם נזק בנפש, אך בתים רבים נזוקו, נהרסו או נסדקו.

הרעש הגדול בשנת תקצ"ז/1837 הרס את צפת כמעט עד היסוד ונהרגו בו יהודים רבים. "צפת פתאום תחרבי, צפת פתאום תמותי, צפת פתאום תצעקי, צפת פתאום תבלעי" – כך קונן ר' ישראל פרוש בהספדו להרוגי הרעש. היום שבו אירע האסון, כ"ד בטבת, היה יום בהיר והשמש בערה כמו באמצע הקיץ, שלא בהתאם לעונה. לא היה כל סימן לבאות, ואנשי העיר יצאו לעבודתם כרגיל. תינוקות של בית רבן ישבו על ספריהם ב"חדרים" וחסידיים נאספו בבתי כנסיות ובבתי מדרש להתפלל תפלת מנחה. הרעש התחולל לפתע ורוב האנשים לא הספיקו להמלט ונקברו מתחת לעיי החרבות. לאחר הגל הראשון התקדרו השמיים וגשם עז ניתך ארצה, והניצולים התקשו למצוא

את דרכם באפלה ולהימלט מתחת להריסות. מתחת לאבנים ולעיי המפולת נשמעו זעקות לעזרה, באין מושיע. הארץ הוסיפה לרעוד, עוד בתים נהרסו ואנשים נוספים נפגעו.

מסופר, שבימים ההם חי בצפת יהודי בשם ר' יוסף, איש חסיד ותמים במעשיו. ביום עסק ברצענות ובליילה התעמק בתורה ולמד קבלה. שלושה ימים לפני הרעש גילו לו אותות מן השמיים על הרעה הנשקפת ליושבי צפת. בידעו שאי-אפשר לבטל את רוע הגזרה, רצה להציל את יושבי העיר ויצא לרחובות להזהיר את התושבים להימלט בעוד מועד ולעזוב את העיר, אך הוא היה בעיניהם אדם פשוט שאינו ראוי לתשומת לב. ביום הרעש עוד ניסה ר' יוסף לעורר את היהודים להציל את נפשם. הוא עבר מבית לבית והתחנן לפנייהם שיצאו את העיר, אך הם לעגו לו. הוא אסף את אשתו וילדיו ועלה אל מרומי ההר, ושם הקים לו אוהל למחסה, ובנשאו את עיניו ראה את צפת נהפכת כולה ותמרות עשן עולות השמימה.

על פי רוב המקורות, נהרגו באותו היום בעיר כאלפי יהודים. מקורות אחדים טוענים כי מספר ההרוגים היה כפול. ברעש זה נפגעה גם טבריה; חומותיה קרסו, בתים נהרסו ולמעלה משש מאות יהודים נספו. ר' מנחם מנדל מקאמניץ מעיד ("קורות העתים", וילנה ת"ר):

"כ"ד בחודש טבת שפך כאש חמתו ותגעש ותרעש הארץ. רעש גדול בעיר צפת ובטבריא ונפלו הכיפות על הבתים ונעשו בתייהם קבריהם. ויותר היה קשה על הבתים שעל הרים, אבל אנשים אשר על פני חוץ אין דבר רע להם. לערך שני אלפים בני אדם מתו בשני עיירות אלו והרבה בני אדם נעשו בעלי מומין ובעלי יסורים קשין וחסרי אברים, והרבה מיושבי בית המדרש מתו בטלית ותפילין".

לאחר הרעש, ניגשו הניצולים להציל את הקבורים תחת ההריסות ולסייע לפצועים ולאלו שנותרו ללא קורת גג. רבים התהלכו ערומים ויחפים, רעבים וצמאים, תועים בין ההריסות ומחפשים את קרוביהם שאבדו. ראש עדת החסידים, ר' אברהם דוב מאובריטש, היה הראשון לארגן את הסיוע לנפגעים. הוא דאג להקים במעלה ההר צריף מקרשים, ולשם הביאו את כל הפצועים, החולים והרעבים.

עדת הפרושים, שגם היא נפגעה מאד מהרעש, היתה כצאן בלי רועה, כי מנהיגה – ר' ישראל – נמצא אז בירושלים. האסון נודע בירושלים על-ידי שליח ששלחה אשת ר' ישראל (היא ושתי בנותיה שהו בזמן הרעש במרחצאות שבחמי טבריה, שלא נפגעו) והידיעה עוררה בירושלים אבל כבוד. אנשי העדה קרעו את בגדיהם והספידו בדמעות שלישי את הנספים. ר' ישראל מיהר ללוות סכום גדול (שנים עשר אלף גרוש) מפקידי עדת הספרדים ושלח לצפת את חתנו ר' ישעיה ברדקי ואת ר' אריה "נאמן הכולל" לתמוך בנזקקים ולקבור את המתים. התנדבו ללכת עמם כעשרים איש, ומהם "קברנים היודעים לחצוב קברים ולקבור מתים – לגמול חסד עם המתים – ועם החיים שיחיו לאורך ימים" (על פי מכתבו של ר' אריה נאמן ב"ירושלים"). פינוי ערמות האבנים וקבורת המתים היו כרוכים בעמל רב ובהוצאות גדולות. בתחילה שילם ר' אריה חמשים גרושים ליום לכל פועל, אך העבודה כבדה והוא הוכרח לשלם בעד פינוי בית אחד מאה וחמשים גרושים.

כשפינו את גלי האבנים נמצאו עשרות קרבנות בחיים, אך חלקם היו בעלי מום, פצועים ושבורי גפיים ומהם שמתו סמוך לפינויים. מאלו שניצלו בצפת, היה הרב

המפורסם ר' שמואל הלר. בשעת הרעש התפלל בבית המדרש החדש של החסידים והוא לבדו נשאר בחיים מכל המתפללים, וכך עמד כל הלילה בין המתים ובין גלי העפר, שותת דם ונאנח עד שהחופרים שמעו את אנקותיו והוציאו אותו כשהוא מוכה ופצוע, וידו שבורה.

מקור חשוב לתאור המצב לאחר הרעש הוא מכתבו של המסיונר המומר קאלמאן, שישב בביירות. מכתב זה פורסם ב"דביר" (וילנא תר"ד) על-ידי החוקר והמתרגם ר' חיים יוסף פאלאק ממורביה. כשהגיעה לקאלמאן הידיעה על הרעש מיהר מביירות לצפת לסייע בפינוי ולהגיש עזרה ראשונה לפצועים. הוא גם היה מהראשונים לכתוב בעיתוני אירופה על הרעש ועל מצב היהודים בצפת ובטבריה ולעורר את הנדיבים לבוא לעזרתם. הוא כותב:

"וכבואנו לצפת מצאנו את העיר הזאת נהפכת לשממה ובתחילה חפשנו למצוא את הנפצעים בחשבנו כי אולי נוכל להעלות עוד ארוכה למכתם. ובחפשנו בכל האוהלים מצאנו מהם רבים, אשר קצתם כבר מתו וקצתם קרבה כבר עיתם למות, אבל בכל זאת הנשארים עוד שם אינם בסכנת מות כל כך כיושבי בתי חומה אשר יחשבו לנפול. על כן חשנו מהר לעזרתם והוכרחנו לכוף ראשנו ולהשפילו לארץ ולהיות כזוחלי עפר למען נוכל לבוא רק על ידי החורים הקטנים אל חדרי הבתים פנימה, ושם מצאנו הרבה נפצעים, ובמקום צר ורווח מצער אשר בארכו ורחבו יעלה רק לשמונה רגל ראינו שוכבים יחד עשרה מתים או נפצעים ולא יכולנו עוד להתמהמה בקבר פתוח זה, כי כבר החלו עמודי בריאות גופנו להתרופף בעבור עפוש האויר אשר בתוכו".

קאלמאן ממשיך ומתאר את אנקות הגוססים וזעקת בני משפחותיהם של המתים ואת מלחמתם של האנשים להציל את גוויות המתים משיני הכלבים. לדבריו, נודע לו כי מתוך חמשת אלפים היהודים שישבו בצפת מתו כארבעת אלפים, ושלוש מאות נפצעו קשה. לעומת זאת, מחמשים תושבים נוצרים מתו רק מחציתם ומששת אלפים מוסלמים מתו רק אלף [המספר המקובל: 300]. קאלמאן מסביר זאת בצורת הבנייה של היהודים ובכך שבזמן הרעש התאספו רבים בבית הכנסת להתפלל ואיש מהם לא ניצל. הוא מספר על משפחות שלמות שנלכדו תחת ההריסות במשך תשעה ימים ועדיין חיו כשחילצו אותם, אך הם לא הצליחו להחזיק מעמד.

סיפור מרגש הוא סיפורה של נערה בת למשפחה עשירה, שנותרה לבדה בחיים לכודה מתחת לגלי הריסות. משנוכחה שכל בני משפחתה מתו, נואשה מחייה וכשמצאה כבר היתה מתה, עטופה בתכריכים שהכינה לעצמה. קאלמאן מציין במכתבו כי היא ורבים אחרים זולתה היו ניצלים, לו הנשארים בחיים יכלו לפנותם מתחת להריסות מוקדם יותר.

בספר "קורות העתים" צוינו בין ההרוגים הרבנים המפורסמים ר' אליעזר מסלונים, ר' יוסף מטשרטקוב ור' דויד מויסוקה, וכן שרה בת הגאון ר' יהושע דפינסק ואשת הגביר ר' צבי חיים ממזריטש. שמותיהם של אלה נזכרים גם במכתבו של ר' אריה נאמן מעדת הפרושים. רשימת חכמי הספרדים שנהרגו בצפת ובטבריה נמסרה על ידי ר' רפאל יצחק אלפאנדארי, במכתב שנדפס גם הוא ב"ירושלים". בין ההרוגים היה הרב המפורסם נסים זרחי' אזולאי, מחבר הספר "שולחן הטהור" שנדפס שנה לפני הרעש בבית הדפוס של ר' ישראל ב"ק בצפת.

המתים שלא נמצאו — ומספרם לא היה מועט — עוררו את בעיית העגונות. ואכן הרבנים היו צריכים לתת תשובות בעניין זה. אחת השאלות היתה לגבי היתר עגונותו

של שבתי בכ"ר יוסף, שנעלם ברעש. במקרה זה היה עד שראה שני יהודים קוברים את ההרוג, אך הוא השתמט ממתן עדות מחשש שיחשדו בו או בקברנים, שלקחו את ממונו של ההרוג מכיסו בשעה שטיפלו בקבורתו.

האסון עורר הדים רבים בישראל ובקהילות היהודיות בעולם. היהודים נחלצו לאסוף תרומות למען הנפגעים. בערים שונות הוכרז על אבל ונישאו הספדים. הרעש גם השפיע על משוררים רבים לחבר שירים וקינוות. כל אלו מעידים על הקשר האמיץ בין יהודי הגולה לארץ-ישראל ועל הזעזוע העמוק שחולל האסון.

חלק מן ההספדים כללו נסיונות להסביר את מקור האסון. ר' משה סופר מפרשבורג ראה בחורבן צפת עונש על שהיהודים הזניחו את ירושלים ובחרו להתיישב בצפת. בהספדו של ר' ישראל פרוש משקלוב, שנישא בירושלים, מובאת תוכחה על שהאסון הוא אות לבני ישראל להשליך מהם מחשבות הבל ושנאת חינום; הנפשות שנהרגו הן כפרה לכל עוונותיהם של ישראל וה' יסלח להם בזכותם.

בהספדו מדגיש ר' ישראל את חשיבותה של צפת כעיר קודש ואת הרבנים הקדושים והגאונים שגרו בה. הוא גם מזכיר שהיו בה קהילות שונות – אשכנזים וספרדים. קיומן של קהילות ועדות שונות עולה גם מרשימות הנספים – כל עדה הכינה בנפרד את רשימת מתיה שלה.

המיסיונר האמריקני תומסון, היה בין הראשונים שהגיעו לצפת ההרוסה. להלן עיקרי דבריו:

"עיר גדולה זו שדמתה לכוורת דבורים... נמחתה מעל פני האדמה. הרובע היהודי ובו אוכלוסיה שמנתה חמשת או ששת אלפים נפש, נבנה סביב הר תלול. העיר נבנתה בצפיפות כה רבה, עד שגגות הבתים שימשו כרחובות לשורה שמעליהם, בדומה למדרגות, האחת מעל רעותה. הרעש הנורא הפיל את כל הבתים באחת; הראשונים נפלו על השניים, השניים על השלישיים ואלה על הבאים אחריהם וכך עד הסוף. זוהי הסיבה לאובדן החיים הגדול כל כך, ללא תקדים כמעט. אחדים מן הבתים הנמוכים יותר כוסו לגובה רב בחורבות הבתים שעמדו מעליהם, ומכאן הקושי בפעולות החילוץ. מעטים חולצו בעודם בחיים, רק מקץ חמישה או שישה ימים (במקרה אחד נאמר לי, אף לאחר שבעה ימים). אחד הניצולים סיפר, שמצא את אשתו כשאחד מילדיה מתחת לזרועה עם התינוקת כשהשד עדיין בפיה. התינוקת לא נהרגה ממפולת, אלא מתה מרעב בנסותה לינוק משד האם המתה! הורים אמרו לי לעתים תכופות, כי שמעו את קולות ילדיהם הזועקים 'אבא' ו'אמא', ההולכים ונחלשים עד שהמוות השתיקם, וזאת, בשעה שהם עצמם עמלו כלאחר יאוש לשחרר את עצמם או להסיר את הקורות והסלעים שנפלו על ילדיהם.

מה נורא המראה. ככל שהעין מגעת אין רואים אלא גבב של אבנים ואדמה, עצים וקורות, שולחנות, כסאות, מיטות ופריטי לבוש בערבוביה נוראה. גברים תשושים ומסכנים עובדים בכל מקום, מפנים את הריסות בתיהם בחיפוש אחר גוויות יקיריהם. פה ושם ראיתי אנשים המטפסים על החורבות וסוחבים אתם גופה איומת מראה ומתפוררת. כיסיתי את פני ועברתי דרך שרידיה החיים למחצה והעלובים של צפת. אחדים מיררו בבכי ואחרים צחקו ביאושם. ראיתי זקן בודד יושב על חורבות ביתו שהמה מאנשים; ילד שיחק ולא הבין עדיין שנותר ללא אב ואם, אח או קרוב בעולמו. הם הקיפונו – בעלים שאיבדו את נשותיהם, נשים ללא בעלים, הורים ללא ילדים, ילדים ללא הורים. בני אדם נראו על החורבות ומתחתיהן, או שגרו באוהלים שנעשו משטיחים ישנים, מחצלאות, בדים גסים, ענפים ואדמה, ואפילו מתחת לכיפת השמיים. אחדים נותרו חסרי ישע, פצועים וחבולים בין המבנים שהתמוטטו, מצפים למותם מהתמוטטות הסלעים הרופפים שמעליהם ומסביבם.

ברגע שהקמנו את אוהלנו, התחלנו לבקר את הפצועים. זחלנו אל מתחת לכיסוי עלוב, שנועד לשמש כאוהל. מצאנו צעירה צנומה שוכבת על הרצפה, מכוסה בלבוש המלוכלך ביותר שראיתי מימי; לאחר שבדקנו אחדים מפצעים המוגלתיים, הסירה הזקנה שטיפלה בה את הבד מרגלה,

והעצם נותרה חשופה! נתנו לה מעט לאודאנום כדי להקל על מכאוביה הכבדים מנשוא בשעותיה האחרונות, ועברנו למראות אחרים איומים לא פחות. אין ברצוני לפגוע ברגשות הקורא ועל כן לא אפרט את המראות שראינו, ואזכיר רק עוד מקרה אחד: אני עושה זאת כדי להראות מה איום הוא הסבל שנפל בחלקם של אומללים אלה במשך שמונה-עשר הימים האחרונים. כשטיפסתי מעבר לערימת חורבות ונכנסתי לקמרון, מצאתי שם שמונה מן הפצועים מצטופפים יחדיו מתחת לערימה גבוהה של סלע מתפורר. לאחדים היו שברים ברגליהם בשניים או שלושה מקומות, אחרים נפצעו ונחבלו בצורה כה איומה עד כי איבדו כמעט צלם אנוש, מבלי שיכלו להתרחץ או להחליף את תחבושותיהם. הם היו במצב נורא עד כי לא יכולנו עוד להישאר עמם כדי לעזור להם, ולו במעט. למרות שהייתי מוגן בממחטה טבולה בכוהל קמפור ונושם דרכה, ולמרות נחרצותי, נאלצתי לסגת.

חזרנו לאוהלנו והחלטנו להקים צריף זמני מקרשים, דלתות שבורות ועץ, כדי לשכן בו את הפצועים. את יתרת יומנו הראשון בילינו בהכנות להקמת בית חולים קטן זה.

ה־19 בינואר היה יום גדוש, אף שעבודתנו התקדמה באיטיות. נתקלנו בקשיים רבים בהשגת קרשים ועצים, וכשבאו הנגרים הם לא הביאו כלים מתאימים. אך לאחר זמן השגנו דבר מה הדומה למשורים, גרזנים, מסמרים וערסלים, וכולנו עבדנו קשה. לפנות ערב החלו להיראות התוצאות, והמושל ביקרנו ושיבחנו.

האדמה המשיכה עדיין לנוע. מאז שהגענו היו זעזועים רבים, מהם קלים ואחרים חזקים. כאשר הייתי היום על גג המבנה שלנו כדי לקבוע מסמרים בקרשים, נפגע המקום בזעזוע איום. ענן אבק עלה מעל לחורבות המתמוטטות והכל מיהרו להימלט על נפשם. רבים החלו להתפלל בצעקות רמות, ונשים היכו על חזיהן החשופים בכל כוחן, קורעות את בגדיהן ביאוש. העובדים זרקו את כליהם וברחו. אך הסדר הושב על כנו בהקדם, והמשכנו כרגיל. לא חשתי בזעזוע כיוון שתקרת הצריף שלנו הזדעזעה כל העת בלאו הכי, אך פעם אחת היה הזעזוע כה פתאומי וחזק, עד כי חשתי בחזי ובזרועי כאילו הוכיתי בהלם חשמלי.

ב־20 בינואר סיימנו את עבודתנו ואספנו את הפצועים, חילקנו תרופות ותחבושות נקיות לחבוש את הפצועים ושכרנו רופא מקומי שידאג לבית החולים.

אחרי הרעש החלו הפרושים ורבים מן החסידים לעזוב את צפת ולעלות לירושלים. מאז עלה מספר הפרושים בירושלים והם גם הניחו את היסוד לישוב הישן. אמנם ירושלים מלאה מפליטי צפת, אך הישוב בצפת לא נעזב וחסידים רבים התיישבו בה. בשנים תרמ"ט/1889 ותרס"ג/1903 היו שוב רעידות אדמה בצפת, אך הן היו קלות ולא היו פגיעות בנפש. כאשר קרבה שנת השבעים לרעש, בשנת תרס"ז (1907), אחזו חיל ורעדה את יושבי צפת פן יחזור שוב הרעש הנורא ההוא. סייעו לבהלה סימנים ואותות שונים שדימו לראות, וכן חוזים וחולמי חלומות למיניהם. בהתקרב יום כ"ד בטבת רבים עזבו את העיר ולנו בסביבה תחת כיפת השמיים. כך עברו עליהם בחרדה יומיים, אך כשחלפה הסכנה הם שבו לבתייהם.

זכר הרעש נקבע לדורות על-ידי לונץ בכרוניקה ההיסטורית "לוח קורות ארה"ק". בראש כל כרך של "לוח ארץ ישראל" שלו נכתב: "רעש גדול החריב כמעט את עיר צפת כולה [כ"ד שבת] 5597". במנהגי חודש טבת בלוח השנה, היה רשום: "בכ"ד בו מדליקין בכל בתי הכנסיות אשר בארה"ק מנורות של שמן זית רבות ומזכירין את נשמות המתים אשר מתו ברעש אשר היה בו ביום בשנת התקצ"ז בעה"ק צפת ת"ו". ב"זכרונות" החודש באותו עמוד נשנה: "כ"ד בו (תקצ"ז) רעש גדול החריב כמעט את העיר צפת כולה ואנשים למאות נהרגו". כך נקבע תאריך הרעש בתקצ"ז (1837) כמאורע היסטורי חשוב בתולדות הישוב הישן בארץ-ישראל וכמפנה בבניין הישוב האשכנזי בירושלים.

שיקום העיר בעקבות הרעש

א. רובינסון ביקר בצפת בחודש יוני 1838, כשנה וחצי לאחר הרעש והוא מתאר את עבודות השיקום:

"מראות הזוועה נעלמו, כמובן, בינתיים, אך המקום נראה עדיין כתל חורבות. ברובע המזרחי... נבנו כבר רבים מן הבתים מחדש, אך רבים יותר עדיין חרבים. הרובע הדרומי הוא אולי זה שנפגע פחות; ניקו כבר את העפר ועיי השפך והוא משמש את האוכלוסיה המוסלמית. כאן גם מקום מושבו של המותסלים. המצודה נשארה בחורבנה, כפי שהותירה הרעש, עד כי קשה לעמוד על צורתה המקורית. גם ברובע היהודי נבנו בתים רבים מחדש באופן ארעי, אך עיי המפולת עדיין לא הורחקו מן הרחובות. עברנו שם ומצאנו את היהודים האומללים משרכים דרכם בין החורבות. מהם שנברו בין עיי המפולת, כנראה במקום שעמדו בתייהם. כללית, החלה העיר מתאוששת והמקום נראה הומה יחסית. שוב מקיימים בקביעות את השוק של יום שישי, והאיכרים מכפרי הסביבה באים אליו אף ממרחקים."

ארבעת בתי הכנסת ברובע שנפגעו ברעש, שוקמו. בית הכנסת האר"י של הספרדים ובית כנסת של ר' יוסף בנאה נפגעו כנראה קשה במיוחד. שני בתי הכנסת האחרים, זה של ר' יצחק אבוהב, ובית הכנסת האר"י הקדוש של האשכנזים, נפגעו חלקית. בשיפוץ בית כנסת האר"י של הספרדים טיפל שמואל עבו, שאף השיג פירמאן ממשלתי המתיר את בנייתו מחדש, אך הוא התקשה לגייס את המשאבים לשיקום ופנה לעזרת יהודי איטליה, שישבו באלכסנדריה שבמצרים. אולם גורמים שונים ערמו קשיים על דרכו, ורבו העיכובים. עבו טיפל גם בשיפוץ בית הכנסת אלשיך, ששמו היה אז "בית הכנסת בעלי תשובה", שנפגע אף הוא ברעש.

בית הכנסת של ר' יוסף בנאה חודש ושופץ מאז עוד פעמיים, פעם במאה ה-19 ופעם בראשית המאה הנוכחית. המקורות מוסרים שבית הכנסת של ר' יצחק אבוהב אף הורחב, הודות לתרומה גדולה שתורם יהודי, תושב איטליה, יצחק קואיטאס. לפי אותה גרסה, תרם הנדבן גם לשיקומם של בתי כנסת נוספים ובעיקר בית כנסת האר"י, ולמען בנייתו מחדש של בית המדרש של ר' יוסף קארו. בבית הכנסת האשכנזי של האר"י נשתמרו, לדברי מבקר משנת 1885, היסודות ואחדים מהקירות, העמודים התומכים בגג והגג עצמו.

נוסעים המשיכו לפקוד את צפת והם תארו את תהליך שיקומה: ביולי שנת 1839 ביקרו בעיר המיסיונרים הסקוטים בונאר ומקצ'יין. הם מוסרים, כי תוצאות הרעש ניכרו עדיין היטב. ואולם, הרובע היהודי כבר נבנה ברובו מחדש, בעוד שהרובע המוסלמי עדיין חרב. הם מזכירים את קיומם של שני בתי כנסת אשכנזיים, שניים ספרדיים ושל שש ישיבות.

הם מוסרים שהיהודים חששו מפני פשיטה אפשרית של בדווים והחביאו את חפצי הערך שלהם ולבשו בגדי עניים.

במאי אותה שנה ביקרו בצפת גם משה מונטיפיורי, רעייתו יהודית ומזכירו ד"ר הלוי והתקבלו בכבוד מלכים. מונטיפיורי מתאר:

"על ראש ההר עמד הצופה לבשר לשוב העיר את דבר בואנו. ובראותו אותנו ירה בקנה רובה לאות ברכת שלום; גם בני לווייתנו ירו בקני רובה אשר בידם, להחזיר לו שלום, והגבעות אשר מסביב ענו בהד לקול היריות. הרב של קהילת הספרדים קידם פנינו בלוויית רוב נכבדי הקהילה. המחזה היה מלבב מאד: על ראש ההר ועל צלעיו וגם על גגות הבתים עמדו אנשים, נשים וטף לקדם פנינו."

לדברי מונטיפיורי, עוניים של יהודי צפת עולה על כל מה שניתן לתאר. למרות זאת הופעתם נאה, אך על פניהם חרוטים אותות הסבל והעוני. מונטיפיורי חילק כספים ליהודים, דולר ספרדי לנפש, ולראשי בתי אב גדולים במיוחד, העניק אף יותר. הוא שיבח את ההגינות ואת הדרך שבה חילק ר' אברהם דב את הכספים בלי משוא פנים בין בני עדתו החסידים.

הוא שוחח עמם על האפשרות שיתמסרו לחקלאות ויקימו מושבות חקלאיות בסביבות צפת. לדבריו, היו כבר יהודים בצפת "שהיה להם חלק בעיבודם של משקים חקלאיים קטנים אחדים, במרחק של שלוש או ארבע שעות מצפת". אך אמצעיהם היו כה מוגבלים עד כי בקושי יכלו לקיים צמד שוורים לחריש. הוא מוסר עוד, כי שמואל עבו היה בעל אדמות בכפר שכן, וגם עמו שוחח על האפשרות שיהודים יעסקו בחקלאות. בהמשך תאורו עומד מונטיפיורי על פוריות הסביבה ומספר על תכניתו לקבל אישור ממוחמד עלי לחכירת כפרים עבור יהודים.

תכניותיו של מונטיפיורי לא נסתייעו. אולם מוצגת כאן תפיסה חדשה, אף שזו התממשה רק מקץ כארבעים שנה.

ד"ר הלוי, שנתלווה למונטיפיורי, ערך סקר סטטיסטי ראשון מסוגו בארץ. לפי הסקר מנו יהודי צפת 1,338 נפש, מהם 737 ספרדים ו-601 אשכנזים. בין האשכנזים היו 503 חסידים ו-28 פרושים. יש להניח שמספר היהודים היה גבוה יותר, שכן חלקם ודאי לא התפקדו, ומהם שאף נמלטו זמנית מהעיר בעקבות הרעש.

רוב היהודים לפי הסקר באו מצפון-אפריקה (46.5%), ומיעוטם מארצות אירופה (בעיקר מאיטליה, רומניה, אוסטריה ורוסיה).

באשר לעיסוקיהם ומשלח ידם של היהודים, הרי שהוא היה מגוון ביותר. רובם היו סוחרים זעירים או בעלי מלאכה. כן נמצאו מספר בנאים ואפילו שני חקלאים, אך בלט כמובן מספרם של תלמידי חכמים ועוסקים בתורה. מעניין שהישוב הספרדי היה יצרני בעיקרו בעוד שהאשכנזים חיו ברובם על כספי החלוקה. עם זאת, היה אחוז העוסקים במלאכה ובמסחר בין האשכנזים גבוה יותר משאר ערי הקודש.

הישוב היהודי בצפת נפל בגודלו מזה שבירושלים (כ-3,000 נפש) אך עלה על זה שבחברון (כ-420 נפש). סך האוכלוסיה היהודית בארץ הגיע ל-6,547 נפש. צפת, שבה היה בעבר הישוב היהודי הגדול ביותר, ירדה עתה למקום השני. מספר תושביה הגיע רק לכ-20% מסך היהודים בארץ (לעומת תושבי ירושלים שהיו כ-45%).

צפת נפגעה אפוא קשות מהרעש וממעשי הביזה. הישוב היהודי נתדלדל, העיר איבדה מקסמה, וגלי העליה הגדולים במאה ה-19 פנו בעיקר לירושלים. כבר לאחר הרעש עקרו רוב הפרושים לירושלים. עם הפסקת הישוב היהודי בג'רמק הלך בעקבותיהם גם ר' ישראל בק, שהקים מחדש את בית הדפוס שלו בירושלים ולא בצפת. המרכז הרוחני בצפת לא חודש עוד, והבכורה עברה לירושלים.

הבעת תודה: להכנת המאמר נסתייענו בחומר שהועמד לרשותנו בידי נתן שור ואנו מודים לו על כך.

פעילות המסיון בצפת

ירון פרי

צפת, אחת מארבע ערי הקודש שבה היתה קהילה יהודית גדולה במאה ה-19, שימשה אבן שואבת עבור מסיונרים. ניסיונות לפעול בעיר נעשו בידי המסיונרים הבריטים כבר בשנות העשרים והשלושים של המאה ה-19, מטעם "האגודה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים", אך רק באביב 1843 הגיעו לצפת שני יהודים מומרים כדי לפתוח בה את בית המסיון. היה זה הראשון בשורת המוסדות של האגודה הלונדונית בעיר. צפת נשאה עדיין את צלקות רעש האדמה הקטלני של 1837 שגבה אלפי קרבנות. המסיונרים התרשמו כי העיר שרויה בדלות רבה ונראית כגל חורבות, ומרבית יהודיה הם עניים מרודים.

הגישה לצפת היתה רצופת קשיים, ותושביה היהודים לא נחשפו להשפעות חיצוניות בשל בדלנותם. הם היו נתונים למרות הרבנים ולא גילו פתיחות לפעילות מסיונרית. מיד עם בואם לצפת נתקלו המסיונרים בהתנגדות עזה מצד היהודים שניסו לגרשם. משלא עלה הדבר בידיהם החלו לרדוף את אותם היהודים שנועדו עם המסיונרים ומנעו מהם את כספי החלוקה. פורענויות שהתרגשו על אנשי האגודה הלונדונית בשלהי 1843 ובתחילת 1844 גרמו להם לעזוב את העיר. נוכחות מסיונרית זמנית התקיימה בצפת שנים מעטות נוספות, ורק בעיצומה של העליה הראשונה בשנות השמונים חידשו המסיונרים את פעילותם במלוא המרץ.

החל מינואר 1881 שהו משלחות בדיקה ומסיונרים בצפת לפרקי זמן קצרים. בקיץ 1887 הגיע היהודי המומר, בן-ציון פרידמן, על מנת לנהל את תחנת המסיון בעיר דרך קבע. פרידמן, יליד רוסיה, התיידד עם אנשי האגודה הלונדונית בצפת, יצא לאנגליה והמיר את דתו בהשפעתם. התחנה בהנהלתו כללה באותה עת את בית המסיון (המבנה נהרס ועל מקומו ניצב כיום מלון "מרכזי" ברח' ירושלים), חנות ספרים, בית ספר לבנים ולבנות, תחנה רפואית ובית ממכר לתרופות. הצלחת המפעל הרפואי הצנוע הובילה את האגודה לאתר מקום להקמת מוסד רפואי מרווח ולמינוי רופא בריטי, ד"ר ולטר הנרי אנדרסון כמנהל בית החולים המיועד. ב-1 במאי 1904 נחנך בית החולים החדש בצפת, פרי תכנונו של גוטליב שומאכר חבר אגודת הטמפלרים בחיפה. המבנה בן ארבע הקומות (כיום "בית בוסל" ברח' ירושלים) צויד במיטב השכלולים הרפואיים של התקופה והכיל מלבד מחלקות אשפוז עבור 40 נשים וגברים, גם חדר ניתוח חדשני ומטבח כשר. המוסד המודרני הצית את דמיונם של עורכי כתב העת של האגודה בלונדון, שפירסמו כתבה פרי עטו של מנהל בית החולים. אנדרסון הפליג בתאור כל פרט במוסד, ושוטט עם קוראיו בין חדריו המרווחים:

"מיד עם כניסתנו, מכה בנו הרושם של אולם המבוא המואר [והמעוצב] בסגנון אנגלי. ברצפה משולבים אריחים לבנים תחומים בקווים שחורים. הכתלים צבועים בוורוד בהיר. הקמין הבריטי

צפת במבט מצפון-מערב (צילום לפני מלחמת העולם הראשונה).
נראים: בית החולים של המסיון ומאחוריו בית החולים "רוטשילד" על שני אגפיו לאחר
הקמתו ב־1912. ברקע — בית המושל (הקאימקאם) וגבעת המצודה

המודרני, על אריחיו בצבע תכלת טורקז עם חיבורי האמאיל הלבנים, שובה את ליבם של
הנוסעים האנגלים אשר קרוב לוודאי לא ראו [קמין] שכמותו מאז עזבו את מולדתם.

בית החולים החדש סחף את תחנת המסיון בצפת להישגים רבים. ניתן לעמוד על
ההצלחם מתוך כתב חרם יהודי דווקא, שפורסם באביב 1907:

"עבודת המסיון בעירנו רבה מאשר בערי הקודש האחרות. המסיתים פועלים יומם וליל
ומשתמשים בכל האמצעים כדי למשוך את אחינו, בעיקר הצעירים, אל חיקם. הרופאים שלהם
מרפאים כל חולה יהודי חנם אין כסף, כאילו הדת הנוצרית מטילה עליהם לרחם רק על
היהודים העניים. [כתוצאה מכך] מאזינים מדי יום כחמישים יהודים (בהם מאמינים מאוד)
לדרשות המטיפים הגורמים להם ללכת בדרך הרע ... עלינו להודות שהמסיון רואה ברכה בעמלו.
הנפשות הצעירות הללו, הנהנות מן ההטבות, נמשכות בעבותות של אהבה אל המסיתים
המשמשים חברים וגומלי חסד. צעירים אחדים כבר נלכדו ברשתם ואנו חוששים שרבים נוספים
עומדים להמיר את דתם בהזדמנות הנאותה ... לאמיתו של דבר ניתן לומר כי המסיונרים
הנוראים האלה לא מצאו כר נוח כל כך לפעולתם כמו בעיר הזו".

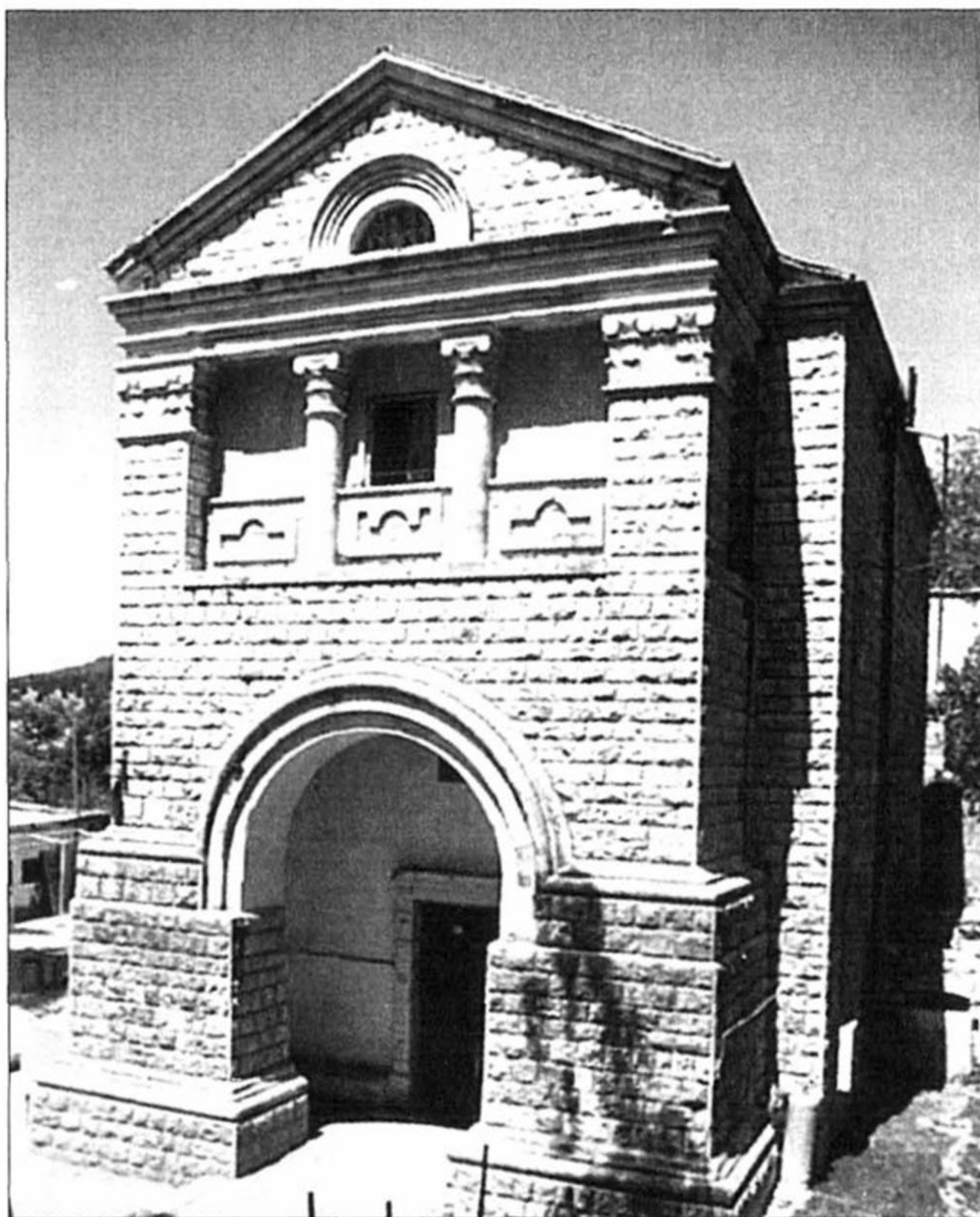
אולם ההצלחה לכאורה, שקיבלה ביטוי בכתב החרם, נותרה בתחושותיהם של יהודי
העיר בלבד. מוסדות מרכזיים בחיי העיר אמנם הוקמו ושיפרו ללא הכר את איכות
החיים והתוחלת של תושביה, אך הישגי המסיון בפועל היו זניחים. במרוצת כל
שמונים שנות פעילות האגודה הלונדונית בארץ-ישראל בכלל, המירו את דתם כשישה

יהודים בממוצע מדי שנה. בצפת מספר המומרים היה נמוך במיוחד וכלל בודדים בלבד במהלך כל שנות פעילות המסיונרים בעיר.

בסתיו 1907 נודע כי בית חולים יהודי גדול עומד לקום מול המתחם הרפואי של האגודה הלונדונית. אנשי המסיון קיבלו את הידיעות ברגשות מעורבים. הם הביעו סיפוק מן העובדה שבית החולים שלהם המריץ את הקהילה היהודית להקים מפעל מתחרה. בה בעת הם לא ראו נחת מכך שהמוסד הרפואי היהודי ייבנה סמוך למוסד שלהם ויאפיל עליו. לדבריהם, היו מעדיפים שבית החולים היהודי יוקם בצידה השני של העיר, אלא שהקרקע כבר נרכשה על-ידי משפחת רוטשילד עוד בטרם רכשה האגודה הלונדונית את הקרקע שלה, ולפיכך הם קיבלו זאת בהבנה.

מאז הוקמה תחנת המסיון בשנות השמונים, לא נזקקה הקהילה האנגליקנית הזעירה למבנה נפרד שישמש ככנסיה, אלא עשתה שימוש בבית המסיון כאולם להתכנסות ופולחן. רק בסוף המאה, כשעלה מספר החברים בקהילה בעקבות זרם העולים מאירופה, נשכר חדר רחב ידיים בעיר שהוסב לכנסיה. בראשית 1908, לרגל יובל המאה להקמת האגודה הלונדונית, מונו ארכיטקט צרפתי ובנאי גרמני להקים כנסיה בצפת (1911). האתר שנבחר שכן על המדרונות התלולים של גבעת המצודה

הכנסיה הסקוטית (כיום מוסד חרדי)

(דרך חטיבת יפתח של ימינו), מיקום שגרם לחריגות משמעותיות מן התקציב. מעניין לציין אגב, שאותו אדריכל צרפתי (בשם רוגוף) הוא זה שתכנן גם את בית החולים רוטשילד בצפת.

בקיץ 1914 נתקלו הבונים בקשיים טכניים שחייבו הקצאת משאבים נוספים. הבנייה במדרון הצריכה עבודות הכשרת קרקע נרחבות כדי למנוע את סחף העפר בעונת הגשמים. זאת ועוד, מיקומו של המבנה על שרידי מבנים מן התקופה הצלבנית, חייב לחפור יסודות עמוקים ולהוסיף חיזוקים בשל רגישותה של העיר לרעשים. כן נבנתה חומה מסביב בשל הסמיכות לרובע היהודים העוין. האגודה הלונדונית לא זכתה לסיים את הבנייה עקב פרוץ מלחמת העולם הראשונה והשלמתו נפלה בחלקו של המסיון הסקוטי בעיר.

אגודת המסיון הסקוטית שהפעילה תחנה בטבריה בראשות הרופא ד"ר דויד וואט טורנס מגלזגו (1885) הצטרפה אף היא אל המעגל המסיוני בצפת. החום הכבד בחודשים החמים בטבריה חייב את טורנס לעבור בקיץ לצפת, שם שכר בית. עד מהרה עמד על חשיבותה של העיר שהצדיקה הקמת תחנת מסיון סקוטית עצמאית. טורנס, שהכיר את מפעלות האגודה הלונדונית בצפת, סבר כי יש מקום בעיר, כלשונו, בתחנת מסיון "לא רק שניה, כי אם שלישית ואף רביעית". החדירה הסקוטית לצפת עוררה תרעומת מצד האגודה הלונדונית, שהובילה לסכסוך קרקעות. רק בקיץ 1895 עלה בידי הסקוטים לרכוש את קרקע המריבה, עובדה שבישרה כבר אז את ההשתלטות הסקוטית הצפויה על נכסי האגודה הלונדונית בעיר.

מלחמת העולם הראשונה הקפיאה את פעילות המסיונרים בצפת. עם תום המלחמה, כאשר נותרו בעיר כ-2,700 יהודים מתוך 7,500 שחיו בה קודם לכן, החליטה האגודה הלונדונית שאין הצדקה לקיים שם תחנת מסיון עצמאית. לפיכך השלימו ראשיה עם הצעת המסיון הסקוטי לאפשר לו לפעול באופן בלעדי בצפת, בעוד שהם יתמקדו בירושלים וביפו. ב-1921 העבירה האגודה הלונדונית למסיון הסקוטי את המבנים שברשותה. את הכנסיה שעמדה בבניינה בגבעת המצודה השלימו הסקוטים לאחר מלחמת העולם הראשונה (כיום מוסד חינוכי לנערים של היהדות החרדית). בית החולים שינה את יעודו והפך לבית ספר תיכון שכונה ה"קולג' הסקוטי". לימים, כשעבר המוסד לחיפה פעלו בו יחידות שיטור בריטיות ובתחילת שנות הארבעים נמכר המתחם הרפואי ל"קרן קימת", והמקום הוסב לבית הבראה של קופת חולים, שנודע כ"בית בוסל". כיום עומד המבנה בשממונו בציפיה לימים טובים יותר.

צפת במלחמת העולם הראשונה

זאב פרל

מלחמת העולם הראשונה, שפרצה באוגוסט 1914, הנחיתה מכה אנושה על יהודי צפת, שהתקיימו ברובם מכספי ה"חלוקה". צפת לא שימשה אמנם מוקד לקרבות בתקופת המלחמה, אך הארצות שמהן הגיעו הכספים הפכו עתה לארצות אויב והקשר עמן ניתק.

עם הצטרפותה של תורכיה למלחמה, הוטלו על היהודים בצפת גזרות קשות נוספות שהחמירו את המצב: מזון ואמצעי תחבורה הוחרמו, מבנים נתפסו, התנועה הוגבלה ונכפה גיוס כללי על כל הגברים בגילאי 18-45 שנחשבו לנתיני האימפריה העות'מאנית. האוכלוסיה רעבה ללחם, רבים מהגברים גויסו לצבא ומשפחותיהם נשארו ללא מפרנס. המחירים האמירו והתושבים לא יכלו לעמוד אפילו בתשלומי המצרכים הבסיסיים ביותר.

רבים מבעלי המלאכה, הבנאים והפועלים עזבו את צפת ועברו למושבות, כדי למצוא מקור מחיה. מצב המוסלמים היה טוב יותר, כי לרובם היו קשרים עם העורף החקלאי.

צפת מנתה כ-7,500 יהודים. לא היו בה מוסדות ציבור מאורגנים, ואנשיה התרכזו סביב כוללים קטנים. בין הפלגים והעדות השונות שררו אי אמון וחשדנות, ולא היה גורם שיטפל במשבר. המצב בצפת היה קשה מנשוא ככל שהתקדמה המלחמה. רבים מתו מרעב או ממגפות (טיפוס הבהרות). יהושע בר יוסף מספר:

"כל אדם רביעי בצפת היהודית מת אותו קיץ (שנת 1916) במגפת הטיפוס. חוסר האונים של השלטונות התורכיים המקומיים להילחם במחלה, אזלת היד של יהודי המקום בקיום תנאים היגייניים מינימליים, הרעב שכילה את שארית כוח העמידה של הגוף בפני המחלה – כל אלה הביאו על צפת היהודית חורבן רוחני וחומרי גם יחד".

הישוב היהודי המדולדל שרד בחלקו הודות לעזרה שקיבל מבנק אפ"ק, שנתן אשראי לנזקקים, והעזרה האמריקנית בראשות אהרן אהרנסון. נפתחה צרכניה שסיפקה לאוכלוסיה מצרכי מזון במחיר זול במיוחד.

יחס השלטונות בצפת לאוכלוסיה המקומית היה

בן הרב הראשי בצפת
שחזיל בעל כורחו לצבא התורכי

סביר יחסית, ותחילה לא היו מקרי התעללות במיעוטים. הקאימקאם המקומי אף דאג לצורכי האוכלוסיה, ועזר ליהודים בעלי נתינות זרה לקבל נתינות תורכית, והם יכלו להישאר בעיר.

באוקטובר 1914 הגיעה אוניית הסיוע "נורת קרולין". בצפת הוקם ועד מקומי לחלוקת הכספים. תושבי צפת ראו בכספי קרן הסיוע מעין המשך ל"חלוקה", כלומר, חלוקה שווה לכל, ולא על פי הצרכים. אהרנסון התלונן על כך, ש"כמה מאלה הקרויים נכבדים של הקהילה בצפת", על אף היותם אנשים אמידים שאינם זקוקים לעזרה, "אינם יכולים להשלים עם כך, שהכסף הבא מאמריקה לא יזרום לכיסיהם".

כמה בעיות בוערות עמדו על סדר יומם של אנשי ועד הסיוע: המאבק ביוקר המחיה המאמיר והוזלת המחירים של מצרכי המזון הבסיסיים, וכן הצורך לפעול להגדלת ההקצבה, שלא היה בה כדי לענות על צורכי העיר: על פי טבלה שערך ד"ר רופין בסוף אוגוסט 1915, אוכלוסיית הנזקקים בצפת ש"נעדרו כל אמצעי קיום שהם", מנתה 5,000 מתוך 7,000 יהודי העיר. כלל הנצרכים בארץ כולה הגיע אז ל-35,000 "עניים גמורים". מכאן יוצא, שעניי צפת מנו כשביעית מכלל הנזקקים בארץ, בעוד שסכומי התמיכה שקיבלו היו נמוכים יחסית.

במאי 1915 הגיעה לארץ ספינת הסיוע השניה, "וולקן", ועליה כסף ומזון. מטרת הסיוע היתה, לדברי אלמליח, "המצאת מיני מזון שכבר תמו, הורדת השער ותמיכה בעניים". השלטונות החרימו כ-50% עבור הערבים, והשאר חולק בין היהודים.

בתחילת 1916 הוקם בצפת "ועד הסיוע המאוחד" בראשות קלווריסקי, נציג יק"א בראש פינה. עיקר הדאגה היתה לגשת מיד לחלוקת הכסף לעניים, שהיו שרויים במצב נורא. בינתיים הוכפלו והושלשו מחירי המצרכים הבסיסיים, כגון קמח, לחם ואפונה, מחיר הסוכר עלה פי 12, האורז אזל ומחירי הנפט, שהיה אמצעי המאור היחיד, והכינין, שהיה דרוש לטיפול במלריה, היו גבוהים מאד. התמיכה שהגיעה מיהודי אמריקה לא ענתה על הצרכים הגדלים והתנאים הלכו והורעו. רופין, שפנה שוב ושוב ליהדות אמריקה בנסיון להגדיל את הסיוע, טען כי הוא פחות מן המינימום ההכרחי כדי לשרוד.

קלווריסקי נאבק במשך כל שנות המלחמה למען עניי צפת ושקד להעמיד את ענייני העיר על סדר יומו של ועד הישובים הארצי, כדי שיקצה להם כספים בהתאם לצורכיהם. הוא גם גייס כספים ממקורות נוספים באמצעות קשרים אישיים, כדי להפעיל מוסדות ציבור, כגון בית תמחוי, בית מרקחת ובית יתומים. מוסדות אלו, שהשתדלו ככל יכולתם לסייע לנזקקים, נפתחו ונסגרו חליפות בגלל בעיות תקציב. מספר הנזקקים בבית התמחוי עלה בהתמדה, אך היכולת להאכילם הלכה וקטנה, והוא נסגר ב-1918, דווקא בעת שהיה נחוץ יותר מכל. בית הספר ובתי היתומים פעלו בקושי ולסירוגין, ורק מעטים למדו באורח סדיר. רוב היתומים לא זכו לטיפול והקשישים לא טופלו כלל.

בשנת 1917, השנה השלישית למלחמה, נוספו על המחסור והרעב בצפת תלאות חדשות. בערב פסח הוצא צו גירוש נגד תושבי תל אביב – יפו והיה צורך לשכנם בישובים אחרים. חלקם שוכן בטבריה, אך תנאי האקלים הקשים גרמו להתפשטות מחלת החולירע והומלץ להעביר חלק מהם לצפת. צפת קלטה בשלב הראשון קרוב ל-200 מגורשים וסייעה להם ככל יכולתה. משהורע מצב בריאותם בטבריה, הועברו

גולים נוספים לצפת, ומספרם הגיע ל-800 איש. מצבם הקשה תרם להחמרת עונייה של העיר. המחירים המשיכו לעלות ולעיר הרעבה נוספו מאות נזקקים. ועד ההגירה, שהוקם מיד לאחר צאת פקודת הגירוש בראשותו של דיזנגוף, לא הבין את הצרכים הגדלים והולכים של העיר. העומדים בראש הוועד גרסו, שאין להגדיל את מכסת העזרה המיועדת לצפת. הם היו סבורים שה"כוללים" בצפת צריכים לגייס את הכספים החסרים בכוחות עצמם ממקורות אחרים, סברה שהיתה בלתי מעשית לחלוטין. גישה זו גרמה למורת רוח בקרב אנשי צפת והמהגרים. י. פפר, חבר הוועד המקומי, כותב לוועד ההגירה:

"בצפת, שכל קיומה מדורות הוא 'החלוקה', שאיננה נותנת עכשיו כלום, בצפת ששלושת רבעי העיר גוועים ברעב, במלוא מובן המלה, ויתרם עומדים בקושי על רגליהם... אנשי צפת מביטים בקנאה על התמיכה 'הגדולה' שמקבלים המהגרים, מתמרמרים ומדברים בחריקת שן על אי הצדק שביחס העוזרים, להבדיל בין עניי העיר לעניי עיר אחרת..."

נראה, כי מקור הבעיה היה באי הבנה טרגית: הכספים שנשלחו לארץ-ישראל מקושטא אכן היו מיועדים לכלל העניים ולא רק למהגרים, ואילו ועד ההגירה, שסבר

צפת בצילום אוויר מתקופת מלחמת העולם הראשונה.
נראים: העיר העתיקה וגבעת המצודה במרכזה

קברים של קורבנות המגיפה בצפת במלחמת העולם הראשונה. לידם אנשי
חברת קדישא (תמונה שהוכנה לצורך איסוף תרומות בחו"ל)

אחרת, הקצה מהכספים האלה לעניי צפת רק סכום מזערי. על אפליה זו נוסף קיפוח בתוך קיפוח – עניי הספרדים לא נהנו כלל מכספי ועד ההגירה. בנוסף, נוצר אי שוויון בחלוקת הסיוע בצפת בכך שיחידים, שקיבלו עזרה ישירה מקרוביהם בארה"ב, לא הוצאו מכלל החלוקה הציבורית, כפי שלא הוצאו ממנה בעלי האמצעים.

לקראת סוף 1917 פשתה בצפת מגפת טיפוס, ורבים נפטרו. בעיר לא היו תנאים להתמודדות עם המחלה. לאחר שמבנה בית החולים הוחרם בידי הצבא התורכי, הוקם בית החולים במבנה גן הילדים, שהיה צר מהכיל את החולים ובלתי מתאים לתפקידו. גם תרופות כמעט שלא היו בנמצא. בספר "עיר קסומה" י' בר יוסף מתאר:

"עם התרבות החולים נתמלאו המסדרונות מזרונים ומחצלאות, עליהם שכבו חולים וגוססים. אפילו בצידי המדרגות שכבו החולים על גבי מצע של סמרטוטים שהונח בשיפוע. לא הספיק חולה אחד להפיח את נשמתו וכבר הוכנס במקומו במיטתו החמה חולה אחר, מאלה שהיו שרועים על הרצפה תחת הסככה שבחצר. כל שיטת הריפוי הצטמצמה בהרעבת החולה והחלשתו עד כדי גסיסה ובמתן תרופות 'לחיזוק הלב'. איש לא הספיק לטפל בחולים טיפול כלשהו."

המתים נקברו ללא טיהור וללא טקס ובמקרים רבים גם ללא ציון שם הנפטר. על פי בר יוסף: "מאות ואלפים מבני צפת, שענייני הקבורה הקשורים בהכנת המת לכניסתו לעולם הבא נחשבו בעיניהם לעיקר העיקרים... נקברו בצורה זו ואין פוצה פה ומצפצף". בין הנספים במגפה היה רבה הראשי של הקהילה הספרדית, חיים מנשה סתהון, גאון בתורה ומחברם של ספרי פירושים והלכה, המורה חיים וילקומיץ, מחשובי המורים בגליל העליון, שהנהיג חידושים רבי ערך בהוראה, וד"ר אברהם גרין, שבנוסף לעבודתו כרופא טרח רבות למען הקהילה. הוא ניסה להילחם במגפה בידיים

ריקות כמעט, עד שהוכרע בעצמו. לאחר מותו נותרה צפת לזמן מה ללא רופא וגם בית המרקחת נסגר.

בעיה חמורה נוספת היתה נטישת העיר על-ידי משפחות רבות, ובעיקר בעלי האמצעים שבהן. תחילה התנהלה ההגירה בממדים קטנים, אך היא גברה בסוף 1917 ובחורף 1918. בר יוסף מתאר:

"... בסתיו תרע"ז, כאשר התעוררו הבריות מזוועת המגפה שחלפה לאחר שקצרה את קציר הדמים שלה, החלה המנוסה הגדולה של יהודי צפת לכל פינות העולם. ... אלה שהיו אזרחי רוסיה או של שאר האומות שלחמו נגד הברית ונגד תורכיה, נמלטו כמגורשים לקהיר שהיתה בידי הבריטים ומשם לאפריקה, אוסטרליה ולארצות הברית. ואלה שהיו אזרחי אוסטריה, הונגריה, כולל גליציה, נמלטו לעבר ארצות המוצא שלהם, ברכבת דרך תורכיה והבלקנים."

הגירת היהודים, כולל בעלי המלאכה ובעלי האמצעים, הביאה לחיזוקה של האוכלוסיה הערבית בעיר, בעיקר של שכבת הסוחרים ובעלי המלאכה, והם הפכו לגורם דומיננטי בעיר.

חודשי המלחמה האחרונים היו הקשים ביותר עבור יהודי צפת. בסוף 1917 שוחרר דרום הארץ מעול התורכים, אך בעוד ששם נערכו פעולות שיקום נמרצות, נותקו צפת והגליל העליון ממרכז הארץ למשך כשנה, עד לשחרורם בידי הבריטים. המצוקה ב-1918 החריפה ודלדלה עוד יותר את האוכלוסיה בצפת. הרעב והמחלות קטלו באנשים והביאו את הנשאים בחיים לידי יאוש. "ועד הצירים", שהוקם עם כינון הממשל הבריטי בארץ, לקח על עצמו את התמיכה בצפת. זו היתה אמנם מעטה לעומת המספר הגדול של הנזקקים ויוקר המחיה הגבוה, אך נקבעו מטרות חדשות שתכליתן לגמול את הקהילה ממתנות חנם ולאפשר לה להחזיק מעמד עד שיוטב המצב בארץ: המבוגרים הופנו לעבודה, הילדים למוסדות חינוך, היתומים והזקנים למוסדות מיוחדים מתאימים ואף אדם לא קיבל תמיכה אם הוכח שיכול להסתדר בלעדיה.

הצבא הבריטי שנכנס לצפת ב-26 בספטמבר 1918, מצא אותה במצב ירוד: יצחק גיגר, תושב העיר, מתאר:

"עשרות רבצו בבתים וברחובות נפוחי רעב. אנשים גוועו ברחובות ומתו בלא שיהיה מי שיקבור אותם. שיווענו לפירור לחם. אכלנו עשבים. בעלי האמצעים שבתוכנו אכלו דורה. כשהגיעו ראשוני החיילים האוסטרלים לשערי צפת, יצאנו לקראתם כאל המשיח. הם השליכו לנו פירורי לחם לשבור את הרעב שלנו ואנו התפלשנו בעפר רגליהם."

מתוך כ-7,500 יהודי צפת שלפני המלחמה נותרו 2,688 גם אם נניח שכ-2,000 איש היגרו, עדיין מגיע מספר המתים במשך ארבע שנות המלחמה ליותר מ-2,500 נפש, שהם יחדיו כשני שלישים ממספר התושבים.

המשבר החמור של שנות מלחמת העולם הראשונה עיכב את התפתחותה של צפת והותיר בה את אותותיו עוד שנים רבות אחר כך.

קהילת צפת לא התאוששה ממכה זו עד לאחר מלחמת העצמאות. במשך כל תקופת המנדט הבריטי היא נשארה קהילה קטנה ודלה ונשקפה סכנה לקיומה.

צפת במלחמת העצמאות המעשה והנס מרדכי נאור

מסופר על רב צפתי שהתבקש להסביר את הסיבות שהביאו לנצחון היהודי הגדול בקרב על צפת. הרב הסביר כי צפת היהודית ניצלה בזכות המעשה והנס: המעשה – תפילותיהם של אנשי צפת; הנס – בואו של הפלמ"ח. אמירה זו הפכה לאחד מנכסי צאן הברזל של הפולקלור הצפתי, והיו שראו בה עדות לתפיסתם האנכרוניסטית של חוגים מסוימים באשר לאופן ניהול המערכה והישגיה, בארץ בכלל ובצפת בפרט. על נקודה אחת, דומה, שאין חולקים: מבחינתו של הישוב היהודי היה כיבושה של צפת ב־10 במאי 1948, ארבע יממות לפני הקמת המדינה, אחד הנצחונות המזהירים במלחמה, שגבלו בנס.

לכאורה לא היה ליהודי צפת כל סיכוי להחזיק מעמד במלחמה. הישוב היהודי בצפת היה נחות בהשוואה לאויב מכל בחינה אפשרית. מבחינה מספרית היחס היה אחד לשבע או לשמונה לרעת היהודים (1,500 יהודים לעומת כעשרת אלפים ערבים ויותר); הרובע היהודי בצפון-מערב העיר היה נחות מבחינה טופוגרפית, בעיקר לאחר

למעלה: הנצחת הקרב על צפת בגבעת המצודה בצפונה.

שהבריטים מסרו לערבים את נקודות המפתח השולטות, ובראשן משטרת העיר, משטרת הר כנען וגבעת המצודה; בישוב היהודי היה מספר רב של מבוגרים וזקנים שמצב רובם היה בכי רע, והם נזקקו לעזרה מתמדת מבחוץ; מצב האספקה והנשק היה אף הוא מדאיג ביותר. ערביי צפת, לעומת זאת, היו רבים ומצוידים היטב והטילו אימה על תושבי הרובע, שחששו מטבח המוני כפי שארע במאורעות תרפ"ט/1929. בנוסף, בסביבות צפת היו כפרים ערביים רבים שסייעו לאוכלוסיה הערבית בעיר.

לכך יש להוסיף את עמדת הבריטים שגילו יחס אוהד לערבים. מעידה על כך בין היתר, מסירת הנקודות השולטות בעיר לערבים עם הפינוי באמצע אפריל 1948. גם ההצעה הבריטית לפנות מצפת את התושבים היהודים במקביל לעזיבתם-הם, ולפחות את הלא-לוחמים – נתקבלה כ"צביעות בריטית אופיינית".¹ ואולם יש לזכור, כי זו היתה המדיניות הבריטית בחודשים הראשונים של 1948, למסור לצד החזק בעיר או באזור את השליטה עם הפינוי. כך, למשל, נהגו הבריטים בטבריה, בעלת הרוב היהודי, והיפוכו של דבר בצפת.

על הגנת הרובע היהודי היו מופקדים בחודשי המלחמה הראשונים כמה מאות לוחמים שגויסו על-ידי ה"הגנה", לרבות תגבורת קבועה – מחלקת חי"ש מאזור חיפה, ויחידה קטנה של אנשי אצ"ל שקיבלה בצורה חריגה לימים ההם את מרות ה"הגנה" ופעלה תחת פיקודו של מאיר מיברג (לימים מיבר), מפקד ה"הגנה" בצפת.² הכוח הערבי הלוחם מנה מאות רבות, לרבות מתנדבים סורים, לבנונים, עבר-ירדנים ועיראקים. הבריטים נקבו במספרים גדולים בהרבה: קצין בריטי אמר למיברג ב-14 באפריל 1948, יומיים לפני הפינוי הבריטי, כי לערבים 2,000 עד 2,500 לוחמים, מצוידים במרגמות ובנשק כבד. את הכוח היהודי הוא העריך ב-250-300 לוחמים מצוידים בנשק קל וברימונים.³ מושל המחוז הבריטי, שסיים את תפקידו בגליל ב-16 באפריל, דיווח לנציב העליון סר אלן קנינגהם יומיים לפני כן כי "סביב לצפת נמצאים אלפים מערביי אדיב שישקלי [מפקד גדוד 'צבא ההצלה' הערבי בגליל, ולימים נשיא סוריה] – מוכנים לטבוח ביהודים".⁴

גם בחודשים שקדמו לפינוי הבריטי היה הרובע היהודי מנותק בחלקו, ומעט השיירות שהגיעו אליו עשו זאת באבטחה בריטית. ב-23 במרס 1948, לאחר שאוטובוס יהודי מוקש בכביש ראש פינה – צפת ושבעה מנוסעיו נהרגו, הישוב היהודי בצפת היה במצור. למזלה של צפת היהודית היה לה עורף קרוב בדמות מאחז יהודי בהר כנען, שבו חנה מאז תחילת המלחמה כוח של פלמ"ח. אנשיו סייעו ליהודי צפת, וכן לקיבוץ עין זיתים שמצפון לה, שחלש על כביש מירון – צפת וחסם למעשה את הגישה לצפת הערבית ממערב. אנשי הפלמ"ח נהגו להסתנן לרובע היהודי מדי פעם, לביצוע פעולות תגמול, וכן כדי לסייע בנושאי הדרכה וקשר.

כללי המשחק השתנו לחלוטין לאחר הפינוי הבריטי. בו ביום נפתחה התקפה ערבית מרוכזת על הרובע היהודי. זו נהדפה על-ידי המגינים, אך מוראל התושבים היה בשפל. בתחנת האלחוט של הגדוד השלישי של הפלמ"ח, בקיבוץ איילת השחר, נקלטה קריאה נואשת מצפת: "העיר מותקפת קשות ברובים ובמקלעים, תחנות המשטרה נפלו בידי הערבים, המצב נואש. החישו מיד נשק ותגבורת".⁵ בחצות הלילה הועבר שדר לדוד בן-גוריון: "המצב חמור ... ריכוז של כוחות עיראקים בעיר ... אזרחי צפת [היהודים] מבקשים לשלוח 300 איש על צידם הצילו את עתידנו בעוד מועד..."⁶.

מצבת זכרון ל-14 לוחמים שנפלו בקרבות על המצודה.
הוצב בידי ארגון חברי ההגנה בצפת בגן המצודה

צפת היהודית היתה נתונה אפוא במצור תחת אש כבדה של הערבים, והיה חשש כבד של תבוסה ואף של טבח.

הימים הבאים, עד ל-10 במאי 1948, היו מן הקשים ביותר שידע הישוב היהודי בצפת מעודו. בשלב הראשון החליט מטה הנפה של ה"הגנה" להענות באופן חלקי מאד לבקשת הצפתים ושיגר לצפת מחלקת פלמ"ח קבועה. המחלקה, בפיקודו של אלעד פלד, הסתננה לרובע היהודי. היא הגיעה לעיר בשחר יום השבת, 17 באפריל, עם שוך ההתקפה הערבית הגדולה. מצעדים של 35 הפלמחאים ברחובות הרובע היהודי, ב-5.15 בבוקר, בשירה רועמת, פעל על יהודי צפת כבמטה קסם. עתה היה ברור לכל שיש סיכוי. מפקד המחלקה פלד, בן 22 בסך הכל, קיבל עליו את הפיקוד על הרובע, בעוד שמיבר נשאר לעמוד בראש כוחות ה"הגנה".

עד כמה גדולה היתה אגדת הפלמ"ח יכולים להעיד שני הסיפורים הבאים, מפיו של מיברג: באחת הפעמים, כשנודע לצפתים כי עומדים לשלוח אליהם כתגבורת מחלקת חי"ש, הם הודיעו על סירובם המוחלט לקבלה, ותבעו: רק פלמ"ח. פעם אחרת, כשיצא מיברג להתייעצות מפקדים באיילת השחר, ניגש אליו אחד מזקני צפת ותבע ממנו בתקיפות להביא עמו בשובו כיתת פלמ"ח. "כששאלתיו בכמה אנשים מדובר לדעתו, ענה בפסקנות: לא חשוב לי כמה, אבל תחזור עם לא פחות מ-1,500 אנשי פלמ"ח...".⁷ גם בקרב הערבים הלך שמו של הפלמ"ח לפניו, בעיקר לאחר הפשיטה הנועזת על הכפר המרוחק סעסע, בליל ה-14-15 בפברואר 1948.

ואולם, גם מחלקת פלמ"ח לא היתה יכולה לשנות את מאזן הכוחות. מתנדבים ממדינות ערב ותושבים חמושים מקומיים ברבעים הערבים של צפת תקפו ללא הרף ובתי יהודים בשולי הרובע פוצצו בזה אחר זה. תחנת הגנרטורים שסיפקה חשמל לצפת היהודית – פוצצה, והזרם הגיע בצמצום רב מגנרטור קטן שהופעל בבית חרושת לקרח. צלפים ערבים פגעו פעם אחר פעם במגינים ובאזרחים, לרבות נשים ובני נוער. ועד הקהילה המשיך להתחנן לסיוע.

השבועיים האחרונים של אפריל 1948 היו אחת התקופות הקשות בתולדות הרובע, שלוו בתחושה כבדה שהנה גורלו נחרץ.

הקרב המכריע על צפת

החל ב-1 במאי 1948 החל הגלגל להתהפך. כוחות של הגדוד השלישי של הפלמ"ח, עתה חלק מחטיבת יפתח המוקמת במסגרת המאמץ היהודי להשתלט על שטחים בגליל, כולל צפת ו"אצבע הגליל" (מבצע "יפתח"), תקפו וכבשו את הכפרים עין זיתון וביריה, שאיימו על צפת מצפון. למחרת, הגדוד השלישי עלה ברגל לצפת וחבר לתושביה ולמגיניה. הלוחמים נשאו על גבם את כל נשקם, תחמושתם וציודם האישי, בעוד שהציוד הכבד הובל על חמורים. המוראל בצפת, שירד בעקבות הלחץ הערבי בשבועיים הקודמים – שב ועלה.

מפקד הגדוד השלישי, משה קלמן, ניגש עתה לתכנון הקרב המכריע. במרכזו עמד כיבוש "המצודה", ששלט הן על הרובע היהודי והן על השכונות הערביות. ההנחה היתה שהשתלטות על "המצודה" תערער את המוראל בצד הערבי. ההתקפה נערכה ב-6 במאי ונסתיימה בכשלון צורב. כוחות הפלמ"ח, שנעזרו בלוחמים מקומיים, לא הצליחו לפרוץ ל"מצודה", ואף סבלו אבדות – 5 הרוגים, כ-30 פצועים ונעדר אחד.

חיילי ה"הגנה" צופים לעבר צפת הערבית שנפלה לידיהם.
מבט מרחוב ירושלים (מלון יאיר) לכיוון דרום-מערב. מאי 1948

רוח תושבי צפת נפלה פעם נוספת. אם הפלמ"ח הכל יכול לא הצליח – קרוב לוודאי שאין לצפת היהודית תקומה. יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח שנשלח על-ידי מטה ה"הגנה" לפקד על מבצע "יפתח", חש לצפת. את דרכו מראש פינה עשה ברגל, בדרכי עפר. הוא סייר בעמדות, עמד על נסיבות הכשלון, עודד את הלוחמים ואת תושבי צפת ופסל מכל וכל הצעה לפנות את הבלתי לוחמים מהרובע.

באותו יום (7 במאי) הורעש הרובע, לראשונה, מתותחי "צבא ההצלה" שהוצבו במירון. הבהלה בין יהודי צפת שוב גאתה. ליגאל אלון היה ברור שיש לקבל החלטה: אף שהמצב קשה, הוא היה בטוח שיש בכוח לוחמיו לגבור על צפת הערבית ועליהם לעשות זאת בהקדם, עוד לפני הפלישה של מדינות ערב הצפויה ב-15 במאי. בשובו למטהו בראש פינה הוא הורה לגייס כלי נשק כבדים נוספים ולהעבירם בהקדם לצפת. בינתיים נודע על תיגבור הכוחות בצפת הערבית. השאלה היתה: מי יקדים את מי? במירוץ זה ידם של היהודים היתה על העליונה: בליל ה-9-10 במאי 1948, הטיל קלמן את כל כוחותיו למערכה. מראש פינה הגיעה תגבורת – פלוגת פלמ"ח נוספת ואתה שמונה "פרעושים" (מרגמות דוידקה קטנות) ושלושה מטולי פיאט מתוצרת התע"ש, לפריצת מתחמים מבוצרים. ב-21.30 יצאו שלושה כוחות לקרב המכריע: כיבוש "המצודה", משטרת העיר ובניין "שלווה" למרגלות "המצודה". לעבר העיר הערבית נורתה אש ארטילרית אדירה במושגי הימים ההם. נטלו בה חלק מרגמות כבדות "דוידקה" ו"פרעושים", שלוש מרגמות 3 אינטש, 16 מרגמות 2 אינטש, מקלעים, ו-3 מטולי פיאט. על "המצודה" לבדה הונחתו כ-2 טון חומרי נפץ.⁸

עד אור הבוקר התברר כי הקרב הוכרע. "המצודה" נכבשה, וכן בית "שלווה". בבניין המשטרה בעיר עדיין נמשכו הקרבות, אך הערבים שהחזיקו בו מצאו עצמם נצורים.

בעיר הערבית השתררה בהלה. בהמשך היום החלה הבריחה הגדולה, שרוקנה את צפת הערבית מיושביה כליל תוך זמן קצר. למחרת נפל בניין המשטרה לידי הפלמ"ח ועוד באותו יום התברר כי בניין הטיגרט הגדול של משטרת הר כנען ננטש אף הוא על-ידי הערבים. הדגל הכחול לבן שהונף עליו סימן את סופו של הקרב על צפת בתש"ח. הלוחמים שיצאו מעמדותיהם ואתם תושבי צפת שעשו ימים ושבועות במרתפים, נעים בין תקווה ליאוש, יצאו עתה לאור היום ללא חשש, עמדו נדהמים מול אלפי הערבים הגודשים את הוואדיות – מערבה, לכיוון מירון ומזרחה לעבר הגבול הסורי. לאחר נפילת "המצודה" נמלטו כל הלוחמים ואלפי אזרחים ערבים מבלי שירו כדור אחד.

אחרית דבר

צפת היהודית, עם מספר לוחמים מועט, בלתי כשיר ברובו ודל בנשקו, גברה בקרב המכריע על צפת הערבית, הגדולה והחזקה ממנה לאין שיעור. האם היתה זו מהדורה מודרנית של קרב דוד נגד גולית? לא בדיוק, שכן דוד, אף אם היה קטן בהרבה, היה נחוש יותר, מאורגן יותר, והעזרה שקיבל מבחוץ היתה יעילה פי כמה מזו שנתנו גורמי החוץ לערביי צפת. זאת ועוד, נצחון ערבי בצפת משמעותו היתה טבח, ואין ספק כי יהודי צפת חיו תחת איום זה כל העת. לערביי צפת, לעומת זאת, היתה ברירה, ועובדה שהם ניצלו, עוד לפני שהיה ברור כי הובסו.

ערביי צפת נחשפו במלוא חולשתם. על אף מספרם הרב, הם לא הצליחו להעמיד כוחות לחימה של ממש. הסיוע שקיבלו, כאמור, ממתנדבים מהמדינות השכנות, לא היה יעיל וידוע כי בין הנמלטים הראשונים היו דווקא אותם מתנדבים. אמירתו של הרב הצפתי בראשית הדברים על המעשה והנס – ככל שתראה אנכרוניסטית, היא לא לגמרי כזו. בשיחה שהיתה לכותב שורות אלה עם מפקד ה"הגנה" בצפת, מאיר מיבר, שנים רבות לאחר הקרב, הוא ראה בה יסוד אמיתי. "צריך להבין", הסביר, "שבצפת הלוחמת על חייה, עוד לפני בוא הפלמ"ח וגם לאחר מכן, כל אדם מבוגר, צעיר או זקן מילא תפקיד כלשהו. הצעירים והכשירים לכך היו בעמדות, נשים בישלו ללוחמים, נערים שימשו כרצים, קשישים ניקו נשק. הזקנים באו אלינו וביקשו להשתתף במאמץ המלחמתי. שאלנו אותם: מה אתם עושים הכי טוב? הם אמרו שיוכלו להתפלל. עודדנו אותם לעשות זאת, וכך הם תרמו את חלקם לניצחון". שאלתי אותו: "האם היה נס בצפת?" "היה נס", אמר מיבר, "אבל עשו אותו אנשי צפת ולוחמי ה"הגנה" והפלמ"ח שבאו לעזרתם".⁹

הערות

1. ספר הפלמ"ח וספריהם של שניים מאנשי צפת שכתבו בשנות ה-80 – ספרי זכרונות וסיכומים מפקד העיר בתש"ח מאיר מיבר (מיברג) והעיתונאי יחזקאל המאירי – גדושים בביטויים ברוח דומה.
2. מאיר מיבר, בצל המצודה – עמידתה של צפת בתש"ח, תל אביב 1989, עמ' 154-158. להלן: מיבר.
3. שם, עמ' 235.
4. שם, עמ' 238-239.
5. יחזקאל המאירי, צפת בצבת – צפת במצור ובקרב תש"ח, תל אביב 1988, עמ' 76.
6. שם, עמ' 77.
7. מיבר, עמ' 175.
8. הנתונים, מתוך ספרו של המאירי, עמ' 158.
9. השיחה נערכה בשנת 1985.

הקרב על צפת בעיני הערבים

מוסטפה עבאסי*

החלטת החלוקה ב־29 בנובמבר 1947 עוררה זעם רב בקרב הערבים אשר דחו אותה בתוקף. בצפת, כמו בשאר ערי הארץ, הוכרזה שביתה כללית, מלווה בהפגנות וגינויים. בצפת התגובה היתה חריפה במיוחד, שכן היא נכללה לפי ההחלטה במדינה היהודית, אף שהיה בה רוב ערבי גדול.

יהודי צפת היו ערוכים היטב. בצד הערבי, לעומת זאת, ההתארגנות היתה מאוחרת מדי, ורק כאשר הוחלט על חלוקת ארץ־ישראל, יזם הוועד הערבי העליון את הקמתן של ועדות לאומיות. לאחר מכן הצליחו ערביי צפת לארגן כוח מתנדבים מקומי, בשם "כוחות המגן של צפת" (חאמית צפד). הכוח כלל למעלה מ־440 איש. לכאורה, מספר מגויסים גדול למדי, אך רק 218 מהם צוידו בנשק, וברוב המקרים הם לא היו מאומנים. אליהם הצטרפו בראשית ינואר 1948 שישיים מתנדבים סורים. בראש הכוח עמד מפקד סורי בשם איחסאן קאם אולמאז. ערב יציאת הבריטים, מנה הכוח הערבי 504 חיילים, מהם 278 נושאי נשק. העברת הפיקוד לאיחסאן לא היתה מקרית. לפי תכניות הערבים, הקרב העיקרי ינוהל על־ידי כוחות חיצוניים, ועם זאת הוא גם מצביע על מצבם העגום של ערביי צפת.

החל מחודש דצמבר 1947, הגבירו כוחות הגדוד השלישי של הפלמ"ח את פעילותם באזור והעניקו סיוע לכוחות ההגנה בצפת. בנוסף הובאה לעיר מחלקת חיל שדה (חי"ש) מחיפה שמנתה 40-60 לוחמים, והצטרפה למגויסי ההגנה, שמספרם הוערך ב־220-250 איש, וליחידת אנשי אצ"ל ומשמר העם שמנו יחדיו כ־60 איש. המספר הכולל של הלוחמים היהודים הוערך ב־320-370 איש.

יחידות הפלמ"ח שהתמקמו במאחזיהם בהר כנען, בביריה ובעין זיתים היו למעשה הכוח היהודי העיקרי שפעל בזירת הקרבות בצפת ובסביבתה מאז נובמבר 1947 ועד למאי 1948. באותה תקופה ערך הפלמ"ח מספר פשיטות על כפרים ערביים, דבר שפגע קשה במורל האוכלוסייה הערבית והכריח אותה לרתק כמעט את כל כוחותיה להגנה, בעוד שכוחות הפלמ"ח נהנו מחופש פעולה וניידות.

בצפת נמשך העימות בין הצדדים שהתבצרו בעמדותיהם. בשלב ראשון של התקריות, נכשלו כל נסיונות הפשיטה והפריצה של הכוחות הערבים לרובע היהודי. חשוב לציין, כי למרות התקריות נמשך הקשר עם העולם החיצון. עד לחודש מאי שיירות רכב משוריינות העבירו מצרכים לתושבים, והאוטובוסים המשוריינים הסיעו

---

* תמצית ממאמר העומד לראות אור בכתב העת "קתדרה" בהוצאת יד בן צבי, כולל מובאות ואפארט מדעי מלא. הננו מודים בזאת ל"יד בן צבי" ולמנהלו ד"ר צבי צמרת, על הרשות לעשות שימוש במאמר.

אנשים אל העיר וממנה. היהודים השתמשו בכביש צפת – ראש פינה – טבריה שעבר בנקודות ישוב יהודיות, ואילו הערבים העדיפו את כביש עכו – צפת.

בניגוד לדעה הרווחת, מעולם לא הוטל מצור מוחלט על הרובע היהודי ולמעשה שני חלקי העיר סבלו באותה מידה. אמנם הערבים שלטו בכביש הכניסה הראשי של העיר מחארת אל אכראד, אך במקביל שלטו היהודים ממאחוזם בעין זיתים וממשלט מס' 1 על כביש עכו – צפת. מפקד ההגנה השני, אלעד פלד, שנטל את הפיקוד לידיהו במקום מייברג החל מ-17 באפריל 1948, מציין כי כאשר פסקה התחבורה מן הרובע היהודי ואליו, היא הופסקה גם ברובע הערבי. תושבי השכונות הערביות המוקפות מצפון בשלוש נקודות ישוב יהודיות – כנען, ביריה ועין זיתים – נאלצו לעבור דרך שבילים הרריים שנותרו פתוחים לתנועה לאורך נחל מירון ממערב לעיר. שבילים אלה התאימו רק למעבר בהמות והולכי רגל. היה זה התוואי היחיד ששימש את הערבים עד לסוף המערכה, כמו גם בעת "יציאתם" ההמונית, כך שהמצור היה מנת חלקם של שני חלקי העיר. ואולם, עם כיבוש הכפרים עין זיתון וביריה ב-1 במאי והתחברות הרובע היהודי עם עורפו בהר כנען, היו הערבים תחת מצור כמעט מלא.

באשר לעמדת הבריטים, הם נהגו בזהירות מרבית. בדרך כלל הם נמנעו מלהתערב וביקשו להצטייר כנייטרלים. מטרתם העיקרית היתה לצאת את העיר בשלום ולהימנע מסיכון חייליהם.

הערבים מצידם האשימו את הבריטים באהדה ליהודים, בעוד שהיהודים האשימו אותם בתמיכה בערבים. הערבים קבלו על שהבריטים מנעו מהם לפעול נגד ביריה ועין זיתים, שני בסיסים יהודיים חשובים ביותר. אדיב שישכלי, מפקד צבא ההצלה בצפון, ביקש יותר מפעם אחת לתקוף את שני הבסיסים, אולם הבריטים דחו את בקשתו. גם בישיבה שערך שישכלי ב-12 באפריל 1948 עם המפקדים הבריטים בגזרה הצפונית, דחו הבריטים את בקשתו לתקוף את שני המאחוזים או את הרובע היהודי עד לאחר נסיגתם.

הבריטים אף דרשו משישכלי לנהוג במתינות כלפי האזרחים היהודים אם יכבוש את העיר. על אף האשמת הבריטים בעוינות ליהודים, קיימות עדויות על יחס אוהד מצד היחידה האירית שהיתה חלק מהגדוד הבריטי שחנה בעיר. אנשי היחידה ובמיוחד קפטן למפרט, קצין הקשר הבריטי, סייעו בחשאי ל"הגנה" ואף שיתפו אתה פעולה. פלד נותן דוגמא נוספת לסיוע הבריטי ליהודים בעין זיתים, שמנו בין 30-40 לוחמים. באחת ההתקפות התערבו הבריטים לטובת היהודים ואחד מאנשיהם נפצע. כן דאגו הבריטים להעברת אספקה, מזון ומים, לבסיס הפלמ"ח בהר כנען ולתושבי צפת.

כך או אחרת, לא עמדת הבריטים היא שהכריעה את גורל המערכה. גם אם היו גילויי אהדה לכאן או לכאן, היו אלה יוזמות מקומיות של מפקדים.

חודש הפינוי באפריל היה אחד הקשים שידעה העיר. מועד יציאת הבריטים אמנם לא היה ידוע, אך שני הצדדים חשו שהוא הולך וקר, וניסו לשפר עמדות שעה אחת קודם. ב-4 באפריל התחזקו הקרבות בקווי התפר. הערבים החלו בפיצוץ בתים ובחפירת מנהרה שתוביל מתחת לרובע היהודי ולעבר המעוז היהודי, הלא הוא המרכז המסחרי. באותה עת השלימו כוחות צבא ההצלה את התפרסותם בזירה.

ב-10 באפריל ביקר שישכלי בעיר, בין השאר כדי לעמוד על המצב הצבאי. ב-15 באפריל המתרחות הגיעה לשיאה. מפקדי ה"הגנה" ערכו את ההכנות

האחרונות לקרב. התושבים הסמוכים לקו התפר פונו, הוכנו מזון, דלק ומצרכים חיוניים, והוכרו על "תכנית העמידה האחרונה" שהוכנה מבעוד מועד.

באותו יום פתחו הכוחות הערביים בהתקפה על בית הספר המקצועי, אחת העמדות הקדמיות והחשובות של ה"הגנה", שחלשה על חארת אלאכראד ועל הכניסה לרבעים הערביים. לאחר קרבות קשים פינתה ה"הגנה" את העמדה בתחושת כשלון צורב, שהתוסף למצב הרוח הקודר שפקד את הרובע בשבועיים הראשונים של אפריל.

יום שישי ה-16 באפריל, היה יום הפינוי הבריטי, והמתיחות הגיעה לשיאה. ה"הגנה" הכריזה על גיוס כללי וכוננות שיא. בשעה 15.00 נסוגו הבריטים כאשר הם עוזבים מאחוריהם עיר פגועה, חצויה ורוויית שנאה, וזאת בניגוד גמור למה שהיה בעת כניסתם לעיר בשנת 1918.

פרוץ הקרבות ומערך ההתשה

ב-16 באפריל 1948 פינו הבריטים במהירות את שני בסיסיהם בעיר – תחילה את המשטרה העירונית ואחר כך את בסיסם בהר כנען, בנוסף למספר עמדות ומאוזנים חשובים. היות שהבסיסים האלה היו ברבעים הערביים, הצליחו כוחותיהם, שידעו על מועד הפינוי, להשתלט עליהם מיד לאחר צאת הבריטים. הוועד הלאומי של ערבי צפת מיהר לבשר לקאוקג'י על ההתפתחויות ודרש ממנו לשלוח ללא דיחוי את "כוחות צבא ההצלה" כדי שישלימו את ההשתלטות על העיר.

שני הבסיסים המבוצרים שנפלו לידי הערבים העניקו להם מידה רבה של בטחון. עם יציאת אחרון החיילים הבריטים פרצה בעיר אש תופת והחל הקרב על צפת, שנמשך עד ל-10 במאי 1948.

הקרב על צפת היה קשה ועקוב מדם, ונתפס כמערכה גורלית לשני הצדדים. משה קלמן, מפקד הגדוד השלישי של הפלמ"ח, תאר את חשיבות המערכה והשפעתה על הצד הערבי באומרו:

"צפת היתה מרכז העצבים ומרכז הפעילות של האויב בגליל, ובמידה מסוימת סמל לערביי הארץ כולה. היה ברור שבמידה ונצליח לכבוש את צפת יתערער כל הבסיס לקיומו הבטחוני של כל הישוב הערבי בגליל, וכי השליטה בשטח הגליל המזרחי כולו תעבור לידינו בקלות יתר".

תושבי הרובע היהודי, לעומת זאת, חשו שאם הערבים ינצחו ויפרצו לרובע היהודי, תהיה זו שואה עבורם. המערכה לא היתה עוד "סכסוך" שיחלוף כפי שקרה בעבר. המקורות רצופים בתאורים קודרים על הגורל המר הצפוי לרובע אם יפול בידי הערבים. הרב הלר, יו"ר ועדת המצב ומרבני העיר הבולטים, אמר: "אי יהודי זעיר בלב ים ערבי אשר גליו הזדוניים מסתערים עליו בחמת זעם ובשצף קצף להשמידו ולהכחידו מן העולם".

ישעיהו עשני כותב: "קרב שחרור צפת הוא דוגמא חדשה למלחמת דוד בגולית במאה העשרים. אם חלילה יפרצו הערבים לרובע היהודי, ישחטו את כולם".

מאיר מיברג, מפקד ה"הגנה" בעיר מתאר: "העמידה הממושכת האפורה בפני לחץ כמעט בלתי פוסק של שבועות וחודשים... מתוך הרגשה ברורה שבכל עת ובכל שעה עלולה לבוא עליך כליה".

יש בתאורים קודרים אלה מידה רבה של הגזמה. הקרב היה אמנם קשה, אך כמעט

מסגד השוק ברובע המוסלמי (כיום בקרית האמנים), שממנו יצאו המוסלמים לתקוף את הרובע היהודי. בסמוך היה מקום השוק עד 1948

בכל שלביו ידם של היהודים היתה על העליונה. מפקדי ה"הגנה" הכירו היטב את מאזן הכוחות. הם לא חששו מתרחיש נורא מעין זה, ועשו הכל כדי לשכנע את אנשי הרובע וראשי ועד הקהילה שאין מקום לבהלה, וכי הרובע היהודי אינו "מצדה" שניה, ולא יפול בידי הערבים. לכן הם גם לא ראו מקום לפינוי הנשים והילדים מהרובע.

ואכן, מגיני הרובע הדפו את כל ההתקפות שהחלו מיד לאחר הפינוי ונמשכו 14 שעות רצופות. מלבד פיצוץ מספר בתים ברובע לא הושגה כל הכרעה ולא נגרם לו נזק רציני. מפקד הרובע ביקש להחיש תגבורת דחופה. ואמנם, מחלקת הפלמ"ח שבהר כנען בפיקודו של אלעד פלד, שכללה 60 חיילים על נשקם, הגיעה לרובע היהודי. אנשי הפלמ"ח נתקבלו בתשואות והכל ראו בהם "מלאכי שרת שירדו משמיים". כניסת כוחות הפלמ"ח שינתה את מאזן הכוחות באחת, והיוזמה עברה לידי היהודים שעברו ממגננה להתקפה.

במנשר שפורסם ליהודי צפת, נמסר על כינון שלטון ופיקוח צבאי על כל מערכות החיים. כן הוצא צו גיוס כללי, ולראשונה הוחלט על גיוס נשים. הצו כלל את כל הגברים מגיל 15-50 ואת הנשים מגיל 15-35. גיוס הנשים בעיר שמרנית היה צעד מרחיק לכת, אך נתקבל בהבנה, בדומה להחלטת רבני צפת להתיר עבודות ביצור ובנייה בשבת ובחג הפסח שחל בימי המלחמה.

לאחר כשלון ההתקפה הערבית ב-16 באפריל, נפתח שלב חדש של מלחמת התשה הדדית. במקביל המשיכו שני הצדדים בהכנות לקרב המכריע. בפקודת היום מתאריך ה-19 באפריל נאמר:

"לוחמי צפת, הקשיבו! נעמוד דום לזכר אחינו ונזכור, יכול נוכל לאויב אם נחזיק כוחנו ונאמץ ידינו. קשה המערכה אולם הנצחון בסופה. דגל ישראל שנשמט במלחמת הגטו יונף מחדש על מצודת צפת. צפת בירת הגליל לנו תהיה".

סוף המערכה: יציאת הערבים מצפת

הגדוד השלישי של הפלמ"ח פעל באזור צפת ובגליל העליון המזרחי בכל תקופת דיונו. לוחמיו היו הכוח היהודי העיקרי שעמד מול כוחות צבא ההצלה בגליל. באשר לכוחות צבא ההצלה, הרי כידוע ראשיתו היתה בוועידת עאליה שנערכה בין 7-9 באוקטובר 1947, שבה הוחלט, בין השאר, על הקמת ועדה ציבורית שהורכבה מנציגים ערבים. משימתה היתה "למידת הנושא הפלסטיני מההיבט הצבאי וסיוע לתושבי פלסטין בהגנה על עצמם ועל ישותם". הוועדה כללה ארבעה נציגים מארצות שונות: מעירק (יו"ר), מסוריה, מלבנון ומפלסטין. הוחלט על גיוס מתנדבים ערבים למאבק, ומהם הוקם צבא ההצלה – "ג'יש אל אנקאד". רוב המתנדבים היו סורים, עירקים, ירדנים ומעט לבנונים.

בדצמבר 1947 נתמנה פאוזי אלקאוקג'י למפקד הכללי של צבא ההצלה. המינוי נעשה לפי דרישת נשיא סוריה, שוקרי אל קותלי, ולמורת רוחו של חאג' אמין אלחוסייני, אשר דרש שהפיקוד יהיה בידיו ובראש הצבא יעמוד עבד קאדר אלחוסייני. עם ההכרזה על הקמת צבא ההצלה, נפתחו תחנות ההרשמה ובסיסי האימונים בסוריה, מספר המתנדבים הגיע ל-10,000, אך המספר הכולל שהגיע לארץ לא עלה על 4,630 מתנדבים.

תחילה הורכב הצבא משמונה פלוגות. במארס 1948 נעשו שינויים בארגון והוחלט על הקמת שלוש חטיבות, שנודעו כחטיבות הירמוך הראשונה, השנייה והשלישית. חטיבת הירמוך השנייה היתה בפיקודו של אדיב שישכלי. היא עזבה את בסיסה שבקטנה ב-8 בדצמבר 1947, ובסוף ינואר 1948 נכנסה לארץ, לאחר שהות והתארגנות בבנת ג'ביל שבלבנון. בפברואר התבססו כוחות ההצלה באזורים שונים בגליל. המפקדה של שישכלי הוקמה תחילה בכפר ספסאף (כיום מושב ספסופה), 11 ק"מ צפונית לצפת.

כוחותיו של שישכלי מנו כ-800 מתנדבים. ההשוואה בין הגדוד השלישי של הפלמ"ח לכוחות שישכלי מראה יתרון ברור לגדוד הפלמ"ח שמנה 930 לוחמים. הללו התרכזו באזור צפת ואילו כוחותיו של שישכלי היו פזורים בכל הגליל בין עכו לצפת. היה פער ניכר ביכולת הלחימה, באימון ובהכשרה בין שני הצדדים. כוחות צבא ההצלה היו מתנדבים לא סדירים, שאורגנו ונשלחו בפרק של חודשיים, תקופה שאינה מספיקה לאימון חיילים, בעוד שכוחות הפלמ"ח היו מאורגנים ומאומנים היטב.

ב-16-18 באפריל נכנסו כוחותיו של שישכלי לצפת. הם כללו מחלקת מתנדבים סורית שמנתה בין 70-80 חיילים, ומחלקה של מתנדבים ירדנים שמנתה 112 חיילים. שישכלי מינה את הקצין הירדני סארי אלפיניש למפקד כלל הכוחות הערביים בעיר, אולם מינוי זה עורר מורת רוח רבה בקרב כוחות המגן הערביים, ובראשם

איחסאן קאם אולמאז. הללו המשיכו לפעול על דעתם, וללא תאום עם המפקד החדש. כך, למשל, עשה איחסאן בהתקפתו הכושלת על הרובע היהודי ב־28 באפריל. חיש קל פרצה מחלוקת בין שני הצדדים. המפקד מטעם כוחות ההצלה דרש מהמפקד המקומי להפסיק כל פעילות ללא הוראה מפורשת, והכריז על שלטון צבאי בעיר.

איחסאן ואנשיו לא היו מוכנים להיכנע לדרישותיו ולעמוד תחת פיקודו. בתגובה החליט סארי להרחיקו מצפת. ב־29 באפריל עזב איחסאן את העיר ועמו שישים לוחמים באומרו: "הוי, אנשי צפת, תיפרדו מעירכם מפני שסארי ואנשיו הולכים למסור אותה בקרוב ליהודים". דבריו מלמדים שלא היה כל אמון בין שני המפקדים, עד כדי כך שהאשימו בבגידה ובנכונות למסור את העיר ליהודים.

סארי המשיך במאמציו להשליט סדר בצפת, שתושביה התאכזבו מרה מעזיבת איחסאן ואנשיו. הוא הכריז על משטר חרום בעיר, ואף איים להוציא להורג את כל מי שיפר את הוראותיו. הוא גם דרש בתוקף להישאר בעיר וכל מי שיעז לנטשה, יסכן את עצמו, רכושו יוחרם וביתו יפוצץ.

מכאן, שכבר בשלב זה החלו התושבים הערבים לנטוש את העיר. לפנינו עדות ברורה על העדר המשמעת והבלבול ששררו בקרב האוכלוסיה הערבית. בנוסף, הוציא סארי צווים שבהם נדרשו התושבים ליטול חלק בשמירה על הרבעים לפי חלוקה שקבע.

בינתיים כוחות ה"הגנה" והפלמ"ח השלימו את הערכותם בעיר. שלב ההכרעה הגיע לשיאו (20 באפריל – 10 במאי).

בימים הראשונים לאחר הפינוי הבריטי מורל הערבים היה גבוה על אף כשלון ההתקפה ב־16 באפריל. ב־17 באפריל שיגר איחסאן מברק לשישכלי שבו הודיע: "המורל גבוה מאד, הצעירים משולהבים. אנו נשחט אותם".

דבריו של איחסאן, שנשמע בטוח בנצחונו, מעידים על הזלזול בכוחות ה"הגנה" ועל חוסר מידע מודיעיני, אך האופטימיות הערבית השתנתה במהירות. החל מה־21 באפריל רבים מהחיילים החלו לנטוש את עמדותיהם ולברוח. מברקים רבים נשלחו ממפקד צפת בדרישה לעצור את אותם חיילים ולהענישם. אולם הדבר לא הועיל והבריחה נמשכה.

בנוסף לחיילים, החלו התושבים נוטשים את צפת, דבר שהביא, כאמור, לפרסום הודעה כי כל מי שיעזוב את העיר מסכן את עצמו, רכושו יוחרם וביתו יפוצץ. יצוין כי נטישת התושבים באה בעקבות נטישת חלק מהחיילים. ספק אם איומי סארי עשו רושם כלשהו על האוכלוסיה המקומית המבוהלת.

עדות נוספת להחמרת מצב הכוחות הערביים ניתן ללמוד ממכתבו הסודי והבהול של סארי לשישכלי, שבו הודיע כי הפלמ"ח הצליח להכניס לעיר כוחות ותגבורות במהלך הלילה בשיירת משוריינים דרך הכביש הראשי העובר סמוך לרובע הערבי חארת אל אכראד. הוא קבל שהתחמושת שבידי אנשיו אינה אפקטיבית, ודרש נשק, תחמושת וחומרי נפץ.

המחסור בתחמושת ובאמצעי לחימה פגע קשות בכוחות ההצלה בעיר. מאז תחילת חודש מאי סארי לא חדל מלשגר מברקים בדרישה לתחמושת. ב־4 במאי 1948, חמישה